

БЪЛГАРСКА НАУКА

НАУЧИ ПОВЕЧЕ

ЕВРОПЕЙСКА НОЩ НА УЧЕНИТЕ

RELATE
EXPERIENCE
FIND
RESEARCH
EVERYWHERE AND
SHARE

ЕВРОПЕЙСКА
НОЩ НА УЧЕНИТЕ

RELATE
EXPERIENCE
FIND
RESEARCH
EVERYWHERE AND
SHARE

27 септември
2019 г.
www.nauka.bg/night

НАУКА

ГЛАВЕН РЕДАКТОР:

Петър Теодосиев

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ В СЪСТАВ:

Проф. Николай Витанов
Проф. Ради Романски
дфн. Пламен Физиев
Доц. Илия Пенев
Доц. Валери Голев
Доц. Милен Богданов
Доц. Петър Голийски
Доц. Севдалина Турманова
Доц. д-р Елица Петрова
Доктор Владимир Божилов
Доктор Мариана Стамова
Доктор Велислава Шуролинова
Д-р Чавдар Черников
Неделин Бояджиев
Радослав Тодоров
Росен Теодосиев
Красимир Иванчев
Росица Ташкова

АВТОРИ В ТОЗИ БРОЙ:

Петър Теодосиев
Росица Ташкова
Елена Страхилова
Проф. Маргарита Попова
Николай К. Витанов
Златинка И. Димитрова
Лъчезар Томов
Емили Терзиева
Иван Жанноел Иванов
Росица Руменова Рогова
Стефани Стефанова
Емил Александров
Любомир Василев

ШРИФТОВЕ:

Fontfabric

ДИЗАЙН:

Благой Анев и Петър Теодосиев

КОНТАКТ:

Петър Теодосиев - admin@nauka.bg

0885811386

27 септември
2019 г.
www.nauka.bg/night

СЪДЪРЖАНИЕ

НАУКА

Конкурси свързани с Нощта на учените 2019 г.....	7 стр.
Запознайте се с отбора, който ще представи България на EUCYS 2019.....	12 стр.
Константин Делчев за EUCYS 2019.....	17 стр.
Учени от Института по органична химия с Център по фитохимия към БАН разработват нови носители на лекарства.....	20 стр.
Кратка история на Китай от гледна точка на математическата социална динамика. От началото на династията Вей до края на ранната династия Тан.....	23 стр.
Пресечните точки между философиите на Насим Талеб и Уилям Деминг.....	57 стр.

БИОЛОГИЯ

Терапевтични действия на вторични метаболити в силно разпространени растения. Флавоноиди.....	67 стр.
Витамин D и множествената склероза.....	73 стр.
Спортни травми в лицево-челюстната област и превенция с методите на челюстно-лицевата протетика.....	79 стр.
Роля и значение на правото на ЕС при защита на правата на пациентите с онкологични заболявания в България.....	87 стр.

ИСТОРИЯ

Публицистиката на Христо Ботев – будната съвест на българското Възраждане.....	94 стр.
Преговори между България и Великобритания за премахване режима на капитулациите.....	98 стр.
Постумен трансилвански троен грош на Стефан Бочкай от София.....	114 стр.

Краен срок - 20-ти септември 2019 г.

4 КОНКУРСА ЗА НОЩТА НА УЧЕНИТЕ 2018 Г.

Конкурсите се организират като част от проекта REFRESH (Европейска нощ на учените, финансиран от Европейската комисия).

REFRESH Фото и Видео – това беше едно от най-популярните състезания през предходния период на проекта. Онлайн фотоконкурс и видеоконкурс за млади хора, в който участниците ще бъдат предизвикани да намерят науката около себе си, да направят снимка или селфи с мобилните си телефони или да заснемат 3-минутно видео на научна тема и да ги споделят с нас. По време на Нощта на учените ще бъдат наградени най-добрите творби.

REFRESH Touch – наистина труден за провеждане конкурс поради факта, че целевата група не е лесно достижима. Решихме да го запазим, тъй като смятаме за важно привличането на повече млади хора към науката. Това е конкурс за рисунка, насочен към деца и младежи със слухови увреждания за начина, по който те се виждат в науката. Рисунките им ще бъдат показани по време на Нощта на учените.

REFRESH Voices – серия от аудио записи, посветени на научни теми и направени преди Нощта, които ще бъдат представени по време на събитието и ще бъде възможно изтеглянето им – специално за хора с увредено зрение. Целта, освен грижата за слабо представени групи, е постепенно да се увеличи обемът на аудио библиотеката и да се превърне в ценен ресурс за хора със зрителни увреждания и трудности при четенето.

REFRESH Момичета в науката – онлайн конкурс за есе, насочен към момичетата, обявен преди Нощта, за това как те се виждат в науката и технологиите. Победителите ще бъдат наградени по време на Нощта на учените.

<https://nauka.bg/night>

MOVE.BG

Заедно променяме България

ЕВРОПЕЙСКА
НОЩ НА УЧЕНИТЕ

RELATE
EXPERIENCE
FIND
RESEARCH
EVERYWHERE AND
SHARE

27 септември
2019 г.
www.nauka.bg/night

НАУКА

ЕВРОПЕЙСКА НОЩ НА УЧЕНИТЕ 2018-2019

REFRESH (Relate, Experience, Find Research Everywhere and SHare) е 20-месечен проект, финансиран от Европейската комисия по дейностите Мария Склодовска-Кюри на програма „Хоризонт 2020“.

REFRESH е иновативен проект за Европейска нощ на учените 2018-19 с ръководител Центъра за изследвания и анализи. В проекта участват 21 основни и 27 асоциирани партньори от цялата страна, с мащабна програма в 14 селища. Програмата обхваща вълнуващи дейности в училища, конкурси, срещи с учени в изследователски институти и университети, на влак, в планината и на кораб, и събития на публични градски локации. Към събитията в България се присъединяват и множество международни партньори, с които ще осъществяваме видео връзки и кампании за популяризиране на науката в социалните медии. Ще отбележим заедно Европейска нощ на учените на 28 септември 2018 и 27 септември 2019 г. През 2018г. централен фокус ще бъдат Европейската годината на наследството и Европейска столица на спорта, а през 2019г. ще направим връзка с Европейска столица на културата и 100-годишнината от основаването на Международния астрономически съюз.

*Ще отбележим заедно
Европейската нощ на учените
на 27 септември 2019 г.*

<https://nauka.bg/night/>

ЕВРОПЕЙСКА
НОЩ НА УЧЕНИТЕ

RELATE
EXPERIENCE
FIND
RESEARCH
EVERYWHERE AND
SHARE

27 септември
2019 г.
www.nauka.bg/night

НАУКА

Конкурс "REFRESH VIDEO"

<https://nauka.bg/night/refresh-video/>

Всичко около нас е наука, а новите технологии ни позволяват да покажем, че всичко е REFRESH. Покажете, че науката е интересна, забавна и може да привлече повече млади хора.

РЕГЛАМЕНТ НА КОНКУРСА „REFRESH VIDEO“ ->

Краен срок - 20-ти септември 2019 г.

Конкурс "REFRESH VOICES"

<https://nauka.bg/night/refresh-voices/>

Конкурсът е насочен към подпомагане на децата и младежите с увредено зрение. Той включва прочитане на глас и запис на аудио файл на материали с научно-популярно съдържание.

РЕГЛАМЕНТ НА КОНКУРСА „REFRESH VOICES” ->

Краен срок - 20-ти септември 2019 г.

ЕВРОПЕЙСКА
НОЩ НА УЧЕНИТЕ

RELATE
EXPERIENCE
FIND
RESEARCH
EVERYWHERE AND
SHARE

27 септември
2019 г.
www.nauka.bg/night

НАУКА

Конкурс "REFRESH GIRLS"

<https://nauka.bg/night/refresh-girls/>

Конкурс за есе на тема "Как се виждам в света на науката и технологиите".

Участниците могат да бъдат момичета и млади жени на възраст от 12 до 29 години.

РЕГЛАМЕНТ НА КОНКУРС „REFRESH GIRLS” ->

Краен срок - 20-ти септември 2019 г.

Конкурс "REFRESH TOUCH"

<https://nauka.bg/night/refresh-touch/>

Конкурс за рисунка за участници със слухови проблем. Темата е „Как се виждате в света на науката“.

Участниците могат да бъдат деца и младежи от 5 до 29 г.

РЕГЛАМЕНТ НА КОНКУРС „REFRESH TOUCH“->

Краен срок - 20-ти септември 2019 г.

Запознайте се с отбора, който ще представи България на EUCYS 2019

<https://eucys.eu/>

Те са изключително млади, но вече стъпват смело в света на науката. Николай Пашов, Андрей Гиздов и Звездин Бесарабов ще представят страната ни по време на Конкурса на Европейския съюз за млади учени – EUCYS, който ще се проведе в София от 13 до 18 септември, в Интер Експо Център. От 1998 г. състезанието в България се организира от МОН и Института по математика и информатика към БАН. Тази година България е домакин на 31-вото изда-

ние на вълнуващото събитие.

Какво ще се случи в София? Младежи на възраст от 14 до 20 години от цял свят ще представят своите научни разработки пред жури от изтъкнати световни учени. Около 150 участника ще представят 100 проекта. Събитието е достъпно и за вас.

Ето кои са нашите участници.

Николай Пашов е завършил 91 НЕГ „Проф. К. Гълъбов“ и е приет в Софийския университет. Проектът, който Николай ще представи е „Фенотипизиране на мозъчни клетки посредством ненадзиравано машинно обучение“.

Защо тази е област е толкова интересна за Вас?

Харесвам сферата на технологиите, защото позволяват да се реализират всякакви идеи с минимални ресурси. Човек се нуждае предимно от въображението си и компютър. Също така, в компютрите има потенциал да се решават проблеми от всякакъв характер – медицина, транспорт, агрикултура и какво ли още не.

Разкажете ни нещо неочаквано за себе си.

Интересувам се от много неща – планинско колоездене, трекинг, футбол, фитнес, китара, компютърни игри. Правих един месец трекинг в Скандинавия с палатка и пътуване на автостоп около 4000-5000 км. Карах 80 км за четири часа с колело – от Говедарци до София.

Какво Ви мотивира?

Да работя с хора със сходни интереси върху проблеми и задачи, които ме вълнуват.

А какви са плановете Ви за бъдещето?

Събиране на максимално много опит в бизнеса и академичните среди през студентските години – стажуване и лични проекти. След университета мечтая да работя с близки хора по лични проекти.

Андрей Гиздов започва образованието си в Националната природо-математическа гимназия "Академик Любомир Чакалов", като в 10 клас е избран за пълна стипендия, която му позволява да завърши образованието си в независимо английско училище. Междувременно е ученик на индивидуално обучение в България, което му предоставя двойно образование.

Върху какво работите?

Краниалните шевове се използват за датиране на човешката възраст от край време. В продължение на много години субективната оценка на простото око е била решаващият фактор при правенето на предсказания, като в повечето случаи не особено точни.

Идеята на моя проект е, с помощта на машинно обучение и компютърни ал-

горитми, да премахна субективната човешка оценка от процеса на оценяване и да постигна по-прецизен модел за датиране на човешката възраст на базата на краниалните шевове.

Къде ще учите догодина?

Ще завърша българското си образование и ще стажувам в институции за научни изследвания.

Споделете нещо за себе си, което ви се струва интересно.

Това, което ме запали да се занимавам с компютри, беше идеята че с достатъчно умения мога да направя компютърна игра, следваща изцяло мои правила. Преди да сменя посоката си към научно-ориентирана работа, се занимавах с това, като в 6-ти клас дори направих проста платформена игра за клуба по астрономия, който провеждахме в училище.

Защо Ви е интересна тази област?

Компютърните науки имат приложение в изключително много сфери, като позволяват постигане на впечатляващи резултати. Смятам много сфери на науката за интересни, но най-вече това, което е свързано и приложимо във всички тях, а именно компютрите. Дори бих нарекъл сферата си на интерес – науката за всички науки. Възможността да имам досег с интересни проблеми от всякакви сфери е най-интересната част от компю-

търните науки за мен.

Какви са Вашите хобита и интереси?

Голям почитател съм на спорта и здравословния живот. Прекарвам голяма част от времето си в грижа за тялото и ума си, както и в търсене на нови техники за това.

По-специфично, любимите ми спортни занимания включват фитнес, бадминтон, плуване и ски.

Обичам да се занимавам и с музика, като съм част от училищния хор. Също така съм финалист на UK Beatbox Battle, който ще се проведе през ноември.

Какво Ви мотивира?

Автоматизирането на времеемки задачи е основна част от развиващия се свят. Освен за спестяване на време и човешки ресурс, то дори може да подобри качеството на извършената работа в определени сфери. Имам възможност да работя и създавам в реално време технология, имаща потенциала да постигне именно това. Идеята, че продукт на моята мисъл може да сравни ефективността си с действащите умения на професионалист, ми дава огромна вяра и мотивация за развитие в компютърните науки. Изключително е да виждаш тенденциите на бъдещето и да имаш възможност да си част от тях, решавайки дълги години нера-

зрешени проблеми само с помощта на компютър. Визията към необятните възможности, които компютърните науки могат да предоставят на обществото, са основната ми мотивация за развитие в сферата. Възможността за адаптацията на компютър към решаването на огромно изобилие от задачи е гаранция, че винаги има интересни проблеми за разрешаване.

Друг основен фактор е самият потенциал на проекта към сфери като антропология, археология и криминология. Бих бил изключително щастлив, ако някой ден се превърне в използван от професионалисти инструмент, предоставящ по-прецизни резултати от тривиално използваните досега.

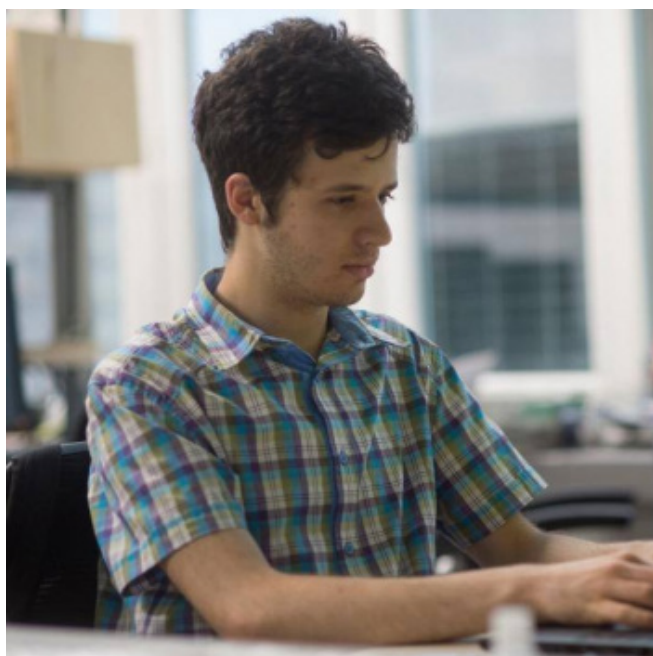
Какви планове имате за бъдещето?

Бих искал да продължа да се занимавам с наука, като превръщам своите идеи в услуги и продукти полезни за обществото. Крайната ми цел е да имам компания, занимаваща се активно с разработка на технология, тясно свързана с научно-изследователска дейност.

Звездин Бесарабов завършва Национална природо-математическа гимназия „Акад. Л. Чакалов“ и е приет в University College London. Темата на неговия проект е „Автоматизирано създаване на изкуствен интелект без човешка намеса“.

Защо ви е интересна тази област?

Изкуственият интелект е средство за намиране на сложни корелации между множество данни – от снимково разпознаване до диагностика на заболявания – и смятам за особено интересно да изследваме начини да подобрим средата, в която се създават тези алгоритми.

Какви са Вашите хобита и интереси?

Психология, философия, планинско колело, кънки на лед, композиране на пиано. Имам способността да изляза на разходка в 23 ч. и да се върна в 4, мислейки, че е минал едва половин час.

Какво Ви мотивира?

Животът е твърде кратък, за да кажеш „може би по-късно“. Колкото възможности има, толкова и лесни оправдания защо да не ги вземем сега.

Какви планове имате за бъдещето?

Смятам, че темата за образованието е особено важна и дългосрочно, след като се изуча, искам да се върна в България с целта да помогна с каквото мога в тази насока.

Константин Делчев за EUCYS 2019

<https://eucys.eu/>

Константин Делчев от Института по математика и информатика към БАН и заместник национален организатор на „Млади таланти“ разказа пред екипа на БГ Наука подробности около стартиращото в средата на септември в София международно състезание EUCYS 2019.

Константин Делчев отговаря за подготовката на българския отбор от 2011 г. насам. Самият той е участвал в ев-

ропейския конкурс през 2003 г. Тази година EUCYS за първи път ще се проведе в България. Това ще бъде 31-то и най-голямо до момента издание на конкурса. Организатори са МОН и Института по математика и информатика към БАН – две от организациите в България, които полагат най-много усилия и влагат големи ресурси за подготовката на младежи с повишен интерес и способности в научната сфера, основно в природо-математическите, но също така и в инженерните и хума-

нитарните науки и медицината. EUCYS 2019 ще се състои между 13 и 18 септември в Интер Еспо Център в София. Някои събития ще бъдат отворени за публиката, така че всеки, който проявява интерес, ще може да се запознае с участниците и техните проекти.

Предвидена е и съпътстваща паралелна програма на конкурса, която ще предложи интересни събития. Едно от тях ще бъде научна дискусия с участието на български и световни учени – една традиция, която в момента се възстановява след кратко прекъсване. Тя ще се проведе на 16 септември в зала Люмиер в НДК, където проф. Peter Littlewood, един от водещите специалисти в сферата на физиката на кондензираната материя, проф. Grigory Kabatiansky, водещ специалист

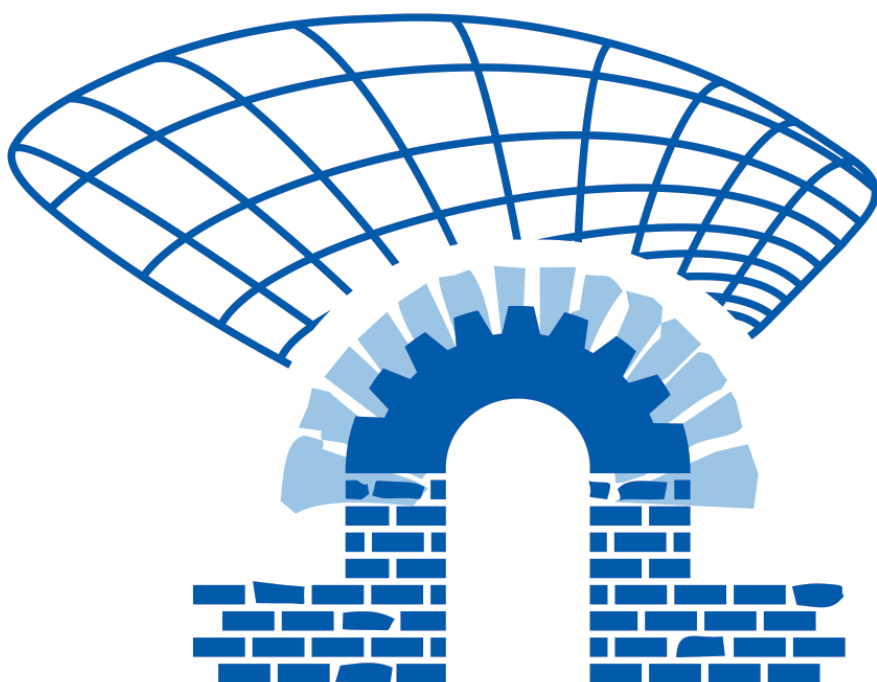
в сферата на предаването на информация, д-р Клеър Лий, млад и много успешен учен от ЦЕРН, както и проф. Диана Мишкова, един от нашите най-изтъкнати хуманитаристи, ще дискутират теми, свързани с развитието на науката и нейното място в обществото.

Следете програмата за повече подробности. <https://eucys.eu/programme/>

Карина Ангелиева говори за
домакинството ни на **EUCYS**
2019 г.

EUCYS 2019
SOFIA

Учени от Института по органична химия с Център по фитохимия към БАН разработват нови носители на лекарства

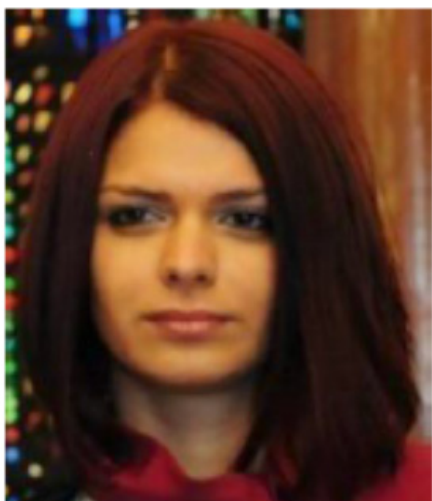
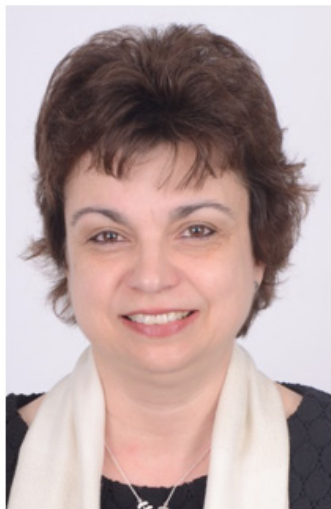
Автор: Проф. Маргарита Попова

Биологично-активните вещества от растителен произход придобиват все по-голямо значение в ежедневието на човека. Те присъстват не само под формата на хранителни добавки, но и като основен компонент в значителен брой лекарствени средства.

Съществен технологичен проблем при разработката на тези терапевтични препарати е постигането

на така наречената „бионаличност“ – или количеството вещество, реално достигнало до кръвообръщението на човека след приемането на дадения лекарствен продукт. Изключително важно е също така, лекарствената молекула, постъпила в организма, да достигне непроменена именно до онези тъкани и органи, където е нужен нейният ефект.

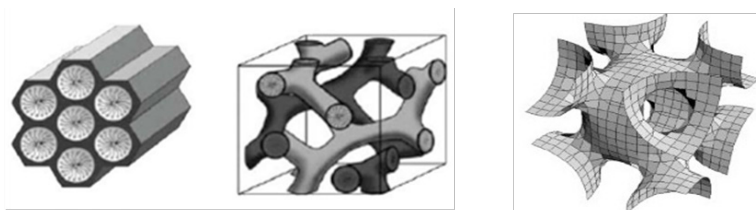
Екип от лаборатория Органични Реакции върху микропорести материали към Института по Органична

Проф. д-р Маргарита Попова Д-р Ивалина Трендафилова Асистент Христина Лазарова

химия с Център по фитохимия към БАН (ИОХЦФ-БАН) разработва **нови наноматериали** с цел използването им като носители на лекарствени вещества, прилагани за лечение на възпалителни и онкологични заболявания, а също така и като носители на природни съединения, използвани в хранителните добавки. Разработването на носители на основата на порести силикатни наночастици е една от най-новите световни тенденции в лекарствената технология.

Тези материали притежават уникални свойства, позволяващи контрол на структурата, размера и формата на частиците, химията на повърхността. Именно тази податливост на целенасочено моделиране ги прави изключително перспективни за разработване на ефективни лекарство-доставящи системи. С тяхна помощ могат да бъдат решени редица проблеми, като ниската ефективност на натоварване с лекарствени вещества, бързото начално освобождаване на включеното лекарствено вещество. Те също така могат да допринесат за доставяне на лекарствените вещества

до целеви органи и тъкани. В случаите, при които е налице изключителната токсичност на терапевтичното средство, като например онкологичните заболявания, тази характеристика е от голямо значение.

Съвременната фармация цели освен добър терапевтичен ефект, да осигури и добро качество на живот за пациента, което е свързано и с намаляване на честотата на прием на лекарства. Този ефект може да се постигне с подходящи носители за забавено

освобождаване на лекарственото вещество, които осигуряват необходимата му терапевтична концентрация в по-дълъг времеви интервал.

В нашето съвремие хранителните добавки са използват много често както за лечение, така и за превенция. Често химичната структура на биологично-активните вещества, включвани в хранителните добавки, обуславя тяхната ниска водоразтворимост, което е съществена пречка за разработването на добавката под форма, удобна за приложение в ежедневието.

Подходящият носител е един от подходите, позволяващи да се подобри разтворимостта на ценните природни съединения и да се осигури пълноценно използване на техния потенциал без усложняването на формата на приемане на дадения продукт.

Разкази за социалната динамика. Разказ # 10: Кратка история на Китай от гледна точка на математическата социална динамика. От началото на династията Вей до края на ранната династия Тан

*Автори: Николай К. Витанов,
Институт по механика – БАН
Златинка И. Димитрова – ИФТТ –
БАН*

троецарствието – на запад управлявал Лю Бей, който се считал за наследник на династията Хан. На юг управлявал Сюн Цюан, а в останалата част на империята управлявала династията Вей.

Наследството на династията Хан

В края на предишния ни разказ стигнахме до Цао Цао, който по същество сложил край на управлението на династията Хан. На 11 декември 220 г. император станал Цао Пей – синът на Цао Цао – фиг. 1. Четиристотингодишното управление на династията Хан завършило и започнало управлението на следващата династия – Вей. Всъщност в Китай започнало време, известно като епохата на

Фигура 1. Император Цао Пей – първият император от династията Вей. Китай обаче бил разделен на 3 части.

Династията Хан си заминала, но при нея китайското общество било консолидирано – неслучайно китайците смятат периода на династията Хан за много важен период от своята история. Освено обществените процеси, при династията Хан се развивали и науката и технологията. Китайците направили две важни открития – компаса и хартията. Компасът се използвал като средство за ориентиране на строящите се здания, а също и бил важен елемент от дъската за гадаене. Приложението на компаса за морска навигация било направено няколко века след изобретяването му, но все пак китайците започнали да използват компаса за морска навигация поне 100 години преди европейците и арабите. Хартията била изобретена в 105 г. в императорските работилници – по този повод началникът на работилниците – евнухът Цай Лун, написал специален доклад. Отначало хартията се използвала за украшение и в изобразителното изкуство, при направата на дрехи и мебели и чак по-късно започнали да я прилагат вместо бамбуковите или дървени дъсчици, на които се пишело. В Европа хартията щяла да се използва масово чак след 1000 години, а книгопечатането било

открито в Китай в 6-7 век (700 – 800 години преди Гутенберг).

По време на династията Хан се появили и сеизмографът и водната мелница, керамиката започнала да се покрива с глазура, а китайските платове били най-добрите в света. За да се обработва нефрит, били изобретени свредлото и железните режещи дискове. Били направени още много други изобретения. Пътят на коприната улеснявал разпространението на китайските стоки из древния свят. По посока на Китай също пристигали чуждоземски стоки и влияния. Най-известното от тях бил будизмът. Будизмът започнал да прониква в Китай през 1 век и проникването било улеснено от наличието на даосизма, чиято практика била близка до тази на будизма. Император Мин-ди изпратил мисия в централна Азия, за да събере сведения за будизма и тази мисия се върнала с двама будистки монаси – индуци и със свещени будистки текстове. Бил основан прочутият будистки манастир Белият Кон. Импулс за увеличаване на привържениците на будизма дал император Хуан-ди, който извършил в Лоян жертвоприношения в чест на Лао-дзъ – основателят на даосизма, когото отъждествявали с Буда. Будизмът проникнал дълбоко в китайската култура – фиг. 2, но това проникване не било безпроблемно – имало и различия с другите философски школи.

Будизмът имал за цел достигане на блаженство и освобождаване от телесното съществуване. Даосизмът целял да продължи земния живот. Будистите вярвали, че човек може да се усъвършенства и без да взаимодейства с други хора, докато даосистите и конфуцианците смятали, че ценността на личността се определя от нейното взаимодействие със семейството и обществото.

империята се разделила на три царства – фиг. 3. Интересното е, че границите на тези царства съвпадали с обхвата на съответните системи за напояване и така всяко царство станало самостоятелна селскостопанска единица и като така – самостоятелна икономическа единица.

Фигура 2. Разпространение на християнството, будизма и хиндуизма в Европа и Азия. Християнството мигрира към Европа (Римската империя), будизмът мигрира към Китай.

Периодът на троецарствието

И тъй, в края на династията Хан,

Имената на трите царства били Вей, У (Ву) – на юг и Шу – на югозапад, което включвало котловината Съчуан. Най-голямото и силно царство било Вей, управлявано от Цао Пей (нарекъл се Вей-ди), със столица Лоян. Вей-ди имал печатите на династията Хан, смятал, че небесният мандат за управление му принадлежи и населението

били плодородни, а търговците – изкусни. Търговията с Тибет и Индия вървяла добре, но малката численост на населението не позволявала да се поддържа много голяма армия и агресивните тибетски племена извършвали много набези в първите 40 години от троецарствието – чак до 263 г., когато армията на Шу най-накрая успяла да ги усмири.

На юг било най-бедното от трите царства – У, чиято столица била на река Яндзъ, там, където е днешният град Нанджин. В това

Фигура 3. Трите царства, на които се разпаднал Китай след края на династията Хан. В бяло е днешната територия на Китай.

на царството му наброявало 30 милиона (а в другите 2 царства взети заедно живеели 20 милиона души). Царството Вей поддържало търговски отношения със съседите – особено с княжествата в днешна Япония и повлияло силно на развитието на японската култура. Армията на Вей била силна и се справяла добре с околните племена особено с тези на север (на територията, която щяла да стане известна по-късно като Манчжурия).

Икономически просперитет имало и в царството Шу – полята

царство се отглеждал ориз и се възждали свине и биволи (а в другите две царства доминантни били пшеницата, овцете и кравите). У било първата цел на царството Вей. Атаката се попроточила, понеже в 265 г. династията Вей паднала и на трона се възкачил Си-ма Ян, който основал династията Цзин – фиг. 4. Но все пак бил подготвен голям флот, който в 280 г. се спуснал по Янгдзъ и принудил царството У да капитулира. След това последвала капитулацията и на царството Шу. Китай бил формално

обединен под ръководството на династията Цзин, но реално нещата не стояли така. Императорът се опитал да обезоръжи населението, но указът му не бил изпълнен. Централната власт не контролирала както трябва дори териториите на бившето царство Вей. Освен това се надигнали и хун-ну.

Фигура 4. Са Ма Ян – първият император от династията Цзин. Тази династия не се задържала дълго на трона, въпреки че успяла да обедини Китай за някое време.

В следващото столетие те щели активно да тормозят Китай. И в допълнение към това – князете от Вей активно враждували едни с други и сключвали съюзи с хун-ну. Династията Цзин много бързо отслабнала,

а имало и проблеми с наследяването на властта. 6 претенденти за престола били убити между 300 и 306 г. Отново се появили 3 центъра на властта. Единият бил на североизток, където местното управление било способно и скоро успяло да стане независимо от централната власт под името княжество Лян. Вторият център бил на юг, където в 317 г. един от князете от Нанжинг основал първата южнокитайска династия, известна като династията Източна Цзин. Третият център са оказал... при хуните (хун-ну) на север. Вождът на хуните Лю Юан (така го наричали китайците) бил образован в Китай, възприел китайския дворцов церемониал и се обявил за приемник на династията Хан (претенциите не били съвсем безоснователни като се имали наум многобройните бракове на китайски принцеси от династията Хан с вождове на хун-ну в миналото) – фиг. 5.

Тъй дошла 316 година. Властта на династията Цзин отслабнала дотолкова, че Лю Юан си позволил да нападне Китай. Насред похода смъртта го споходила, но дори и след това хун-ну успели да превземат Лоян и Чанян и свалили династията Цзин. Появило се ново парче – държава – западната част на днешния северен Китай, а династията на хун-ну, която го управлявала, се нарекла младшата династия Чжао (защо младшата, ще видим след малко). Хун-ну не могли

да запазят държавата цяла – източен Китай се оказал под властта на един хун-ну отцепник на име Ши Ли, който си бил китаец, но избягал при хуните, за да се спаси от робство. И бил доста способен генерал, както ще видим ей сега. Третото парче от Китай било княжеството Лян, а четвъртото парче било в южен Китай и било управлявано от династията Източен Цзин. Това положение не просъществувало дълго. Ши Ли, начело на хуните, нахлул на юг и унищожил 48 китайски князе. След това, в 329 г. той завладял всички територии, управлявани от младшата династия Чжао. Ши Ли основал собствена династия и я нарекъл старшата династия Чжао. Под властта на тая династия била цялата северна част на бившата ханска империя без княжеството Лян, което просъществувало още 50 години.

Фигура 5. Питате се какви са тия хун-ну, дето тормозят Китай. Ами ето ви картинката към края на династията Хан. Виждате голямата държава на север от ханската империя. Виждате и откъде се тръгнали тия, които ние наричаме хуни (червените стрелки). Става ви ясно защо Великата китайска стена е построена там, където е. Огромни държави на хун-ну ще възникват периодично през вековете и ще тормозят Китай. Например, държавата на Чингиз хан. И не забравяйте – то и днес има огромна държава на север от Китай. Наследник на държавата на Чингиз хан. С вековен боен опит – иначе казано.

Южната част от ханската империя (на юг от реката Янгдзъ) останала под владение на източната династия Цзин, която отблъснала удара на северняци-

те, въпреки големите загуби в жива сила (100 000 войника) и в благородници (48 князе). Ши Ли управлявал Северен Китай, но така и не могъл да си спечели уважението на китайската аристокрация (ненавиждала бившия роб) и на хунската аристокрация (как тъй някакъв бивш роб ще ги командва).

Map created for Gumilevica & Hakka Web sites by A.Rodionov & Dr.Siu-Leung Lee

Мърморенето продължило до смъртта на Ши Ли и до смъртта на сина му Ши Ху, който пък използвал активно будистките монаси в управлението и така си навлякъл гнева на представителите на другите 6 философски течения). След смъртта на Ши Ху, синовете му започнали да се карат и бият, кой да наследя престола и логичното се случило. В 352 г. старшата династия Чжао била свалена от недоволните хун-ну племена от днешните области Вътрешна Монголия и от областта на днешната държава Монголия. Монголските хун-ну нарекли държавата си Ян и завладели и богатата Корея (богата заради търговията си с японските княжества). На юг обаче монголите имали проблеми – не от китайската държава в тези територии, а от тибетските племена. Съюзът на тези племена, под ръководството на Фу Цзян събрал 1 милион войници – конница и много пехотинци и с тях завладял цял северен Китай, включително и монголската държава Ян, че и старите хански столици Лоян и Чанян. Фу Цзян също основал династия и я нарекъл младшата династия Цин. Следващият му ход бил да нападне южната китайска държава. Походът бил неуспешен – тя от южната империя не се уплашили от милионната армия, защото и те имали подобна. Така в 383 г. войските на Фу Цзян били отблъснати, а самият

той при завръщането си на север бил убит заедно със семейството си. Северната империя се разпаднала на 16 царства, които били твърде слаби, за да просъществуват дълго или за да се противопоставят на нападенията на конните хун-ну. Така северната част на Китай била нападана и ограбвана, аристокрацията и учените трябвало или да служат на чуждоземни управници или да странят от държавната служба. Повечето от тези хора били конфуцианци и будизмът не бил привлекателен за тях, тъй като имал антисемейна насоченост – истинският будист бил монахът напуснал семейството и отишъл в манастир, което било перпендикулярно на конфуцианското разбиране за семейството и синовното послушание. Така и в управлението на китайските царства и княжества на север проникнали чуждоземци, които разпространявали будизма на основата на по-привичния за китайците даосизъм.

Но това не било всичко. На запад от Китай започнало да разширява територията си малкото царство Тоба, в което господствали тюркско-монголските племена. В процеса на разширението си, към неговото население и армия се включвали все повече тюркски и монголски племена и в 409 г. Тоба станало толкова силно, че започнало да завладява земите на северен Китай. За три десетилетия северен Китай бил

завладян, а древната столица Лоян – разрушена. Тоба завладяла и няколко от южните провинции на бившата ханска империя. Получилата се голяма държава била наречена северен Вей и просъществувала около 100 години – фиг. 6.

Фигура 6. Тоба и Северен Вей. Преместването на столицата в Лоян довело до заемане на постове в администрацията от китайци и до упадък на тюркската аристокрация.

Будизмът имал силно влияние в северен Вей – един от будистките монаси бил назначаван за глава на официалната църква, която имала голяма подкрепа в пари и в роби от държавата (престъпниците били превръщани в роби и давани на будистките манастири да им работят). С течение на времето обаче будизмът започнал да губи влиянието

си – засилило се влиянието на философските течения от китайските философски школи. Тоба живеела от военна плячка, а такава спряла да постъпва – южнокитайската империя се съпротивлявала упорито. Монголо-тюркската аристокрация в Тоба не можела да поддържа разкошния си живот, докато провинциалната китайска аристокрация се справяла много по-добре с положението и с течение на времето влиянието ѝ в делата на Тоба започнало да нараства. Царят на Тоба се преместил в Лоян, а висшите държавни постове постепенно били заети от китайци. Това имало последствия – след 490 г. китайският език станал държавен в Тоба, а царят се провъзгласил за китайски император (под името Вен-ди и управлявал от 467 до 499 г.) - фиг. 7.

Фигура 7. Император Вен-ди от Северен Вей. Не прилича много на китаец.

Така, тюркската династия по същество стабилизираща северен Китай. Била въведена уравнителна система за използване на земята – земята принадлежала на държавата, но мъжете и жените имали право пожизнено да използват определено парче земя, което се преразпределяло след смъртта им. Тази уравнителна система просъществувала повече от 300 години.

При тюркската династия севернокитайското общество било формално разделено на две класи – свободни граждани (това били благородниците и свободните селяни) и простолудие – занаятчии, лекари, музиканти, крепостни селяни. Закони регулирали живота на всяка гилдия от простолудието, а в класата на свободните граждани всяко семейство имало определен ранг, позволяващ на членовете му да заемат съответни на ранга държавни длъжности. Та, младите членове на дадено семейство гледали да не се женят за съпрузи от по-долен ранг – тази рангова система на северен Вей била заимствана от японците, които я намерили за много полезна.

Обединение на Китай. Династията Суй. Бащи и синове.

Властта на тюркската династия в

северен Вей не могла просъществувала дълго. След 520 г. конните племена от запада засилили набезите си и при един от тях превзели и опожарили Лоян. Централната власт прогресивно отслабвала и в 550 г. Северен Вей се разпаднал на 2 части – Северен Ци и Северен Чжоу. Царят на северен Чжоу забранил будизма и повел яростна война срещу Северен Ци. Тя продължила 30 години и в края на краищата Северен Ци бил подчинен. Не стига това, ами опитната във войните армия на Северен Чжоу нападнала и разгромила и южната империя. Китай се оказал обединен. В 581 г. китайският аристократ Ян Цзин убил царското семейство и така унищожил последните остатъци от тюркската династия в Китай. Ян Цзин нарекъл династията си Суй и се захванал да завладява каквото не било още завладяно на юг – фиг. 8. Времето на междуособиците приключвало. На хоризонта се задавала свръхмощната ранна династия Тан, чиито успехи били подготвени от династията Суй.

Фигура 8. Ян Цзин – император Вен-ди от династията Суй. Тази династия щяла да обедини и да започне да възражда китайската империя. Баща и син щели да започнат да строят. За да дойдат бащата и синът от ранната династия Тан и да продължат започнатото. Четирима императори на място и Китай отново станал могъщ. Толкова могъщ, че на експеримента – императрица У-хоу – ѝ трябвали 20 години, за да разцентрова имперската администрация. Но за това по-долу в текста.

Но преди да продължим с династиите Суй и Тан, нека кажем няколко думи

за империята в южен Китай, която просъществувала над 250 години (повече от Втората българска държава). Отделяме внимание на това, защото южнокитайски империи ще се появяват и по-натат в историята (всеки път, когато северът имал проблеми с хун-ну или наследниците им). Та през 316 г. паднала династията Цзин, а южнокитайската империя била основана от един от князете от династията Цзин, който се нарекъл император Юан-ди, а династията си нарекъл източната династия Цзин. Столица на южнокитайската империя бил град Нанжинг, а икономическата основа на тази империя били плодородните поля, напоявани от най-голямата река в Китай – Янгдзъ. Повечето от благородниците в южнокитайската империя били конфуцианци, но имало и доста привърженици на будизма. В политиката на южнокитайската империя се появила нова технология – тази на политическата партия, като значение имала не толкова идеологията на партията, колкото персоналният ѝ състав (то като си помисли човек, тая технология не се е променила много-много чак до наши дни). И гледайте сега как се формирали политическите партии и какво правели членовете им. Партиите се формирали от семейства аристократи, които закрепвали връзките си чрез бракове. Така значи се образувал партийният елит. Партиите се стремели да получат

максимално парче от властта в империята, като технологията била да се вкарват колкото се може повече синове, братовчеди и синове на съюзнически семейства в държавната бюрокрация и то на добри постове. Дъщерите или ако нямало такива – дъщерите на съюзните семейства също играели важна роля. Те били давани в императорския харем и всяка дъщеря била снабдявана с шпиони от партията и така изтичала информация от двореца за намеренията на императора и правителството. По-долните слоеве в партията – учени, съветници и надолу чак до крепостни селяни, се обединявали в групи (в групите често били членове на различни семейства от една и съща партия), които изпълнявали различни задачи – например, подкупвали чиновници или убивали политически противници. Найс, а!? Колкото повече членове имала партията, толкова по-добре – в лоши времена партийните членове се подкрепяли и така доживявали и преживявали до по-добри за партията дни. От даден момент нататък партиите започнали да контролират южнокитайските императори – партиите ги поставяли и сваляли от трона, че ги и убивали, ако съответният император сгazel много интересите на някоя от мощните партии. Щом такива неща ставали с императорите, можете да си представите какво било надолу

по йерархията. И туй нещо днес ни се обвива в целофан, за да не мирише много и ни се представя за демокрация. Като ни се казва, че то не е много хубаво, ама по-хубаво няма. Айде, де – да отвърнем ние и читателят вече знае, че имаме какво да кажем насреща, понеже е прочел доста неща от нас за политиката, политическите системи, властта и как да се лъже цял един народ, че уж той управлява. Уж, де, уж и днешните форми на демокрация са едно голямо наужким управление на народа.

Но да се върнем на партиите в южнокитайската империя. По някое време на партиите им писнало от твърдоглави мъже императори, навършили пълнолетие и на престола, започнали да се възкачват деца, които разбира се имали нужда от регент(и), за да управляват държавата. Или пък, ако случайно пълнолетен мъж успявал да се добере до императорския трон, партиите се стараели да го заглавикат с жени и пиене, та да не се меси в управлението на държавата. Туй било положението 100 години след основаването на южнокитайската империя. Питате, абе, как тъй императорската династия още не била свалена. Била, бе, била – и станало това в 420 г., когато генерал на име Ю Люй убил императора (който му бил роднина между другото) и се провъзгласил за император, като нарекъл династията

си Сун (ние ще ѝ казваме династия Люй-Сун, че по-нататък в китайската история има още една династия Сун). По туй време, че и в следващите 50 години южнокитайската империя и севернокитайската империя (тюркската династия в държавата Тоба) непрекъснато си воювали и в 450 г. северняците успели да завоят няколко провинции на южняците. Това разклатило позициите на династията Люй-Сун и логичното се случило (пак). При един метеж на местните князе за император бил провъзгласен генерал Сяо Дао Чен, който разбил императорската армия и убил императора и малолетния му наследник. Тъй свършила южната династия Люй-Сун и на нейно място дошла династията Южна Ци. Тя си била доста нестабилна, защото част от благородниците, подкрепящи предишната династия, избягали на север, в Тоба. Северната тюркская династия в Тоба се възползвала и непрекъснато атакувала южната империя и в 494 г. при поредния метеж на южните князе, цялото императорско семейство била избито (тост нямало наследник на трона). Последвала една войница между князете за трона, която свършила в 502 г., когато победителят Сяо Ян, се качил на трона, нарекъл се император У-ди (какъв плагиат – сещате си за могъщия император У-ди от династията Хан от предишния ни разказ, нали?) и

нарекъл династията си Лян. Името У-ди носила късмет явно. И този У-ди (както и оня от династията Хан) управлявал страшно дълго – 47 години, но накрая и той бил убит при един мегеж. Новият император бил от клон на фамилията Лян, който живеел далеч от устието на Янгдзъ. Поради това столицата на южната империя била преместена нагоре по Янгдзъ – в Ханкоу, но военното командване останало в Нанжинг. Тъй южнокитайската империя се разделила на източна и западна част. Голяма грешка, като се има наум какво ставало на север. Била направена още по-голяма грешка – в борбата за власт една от южнокитайските партии повикала на помощ севернокитайската империя (чиетотекущоиметогавабилоСеверно Чжоу). Та, в 555 г. армията на Северно Чжоу отишла на юг, уж за да помага, но превзела Ханкоу и поставила марионетен император в западната част на южнокитайската империя. Новият император основал династия на име късната династия Лян (много династии, много нещо и повечето не просъществували много, но тази технология може да я наблюдавате и до днес – изцвъка някой юнак нещо и хоп – вече сме основали империя, династия и прочее и всичко това може и да не изтрае, докато юнакът умре. От първия автор на тоя разказ да знаете – империи и династии не се правят по тая технология. Ами по какво – ще

запитате. Е, ако сте забравили вече съветника Шан, четете надолу как се е появила династията Тан).

Та, в източната част на южната империя благородничеството веднага инсталирало друг император, обявявайки този в Ханкоу за марионетка. Този император нарекъл династията си Чен (цв-ъ-ъ-ък – два броя династии). Нацвъкните два броя южни династии не издържали и 30 години на военната мощ на северната империя. В 589 г. и двете династии били унищожени от Ян Цзин, владетелят на северен Китай и основател на династията Суй. И тъй, 360 години след края на династията Хан, Китай бил отново обединен под властта на един император – от династията Суй. На юг империята се простирала до Виетнам, а на запад – чак до днешния Ташкент.

37-годишното управление на династията Суй

Ян Цзин бил будист и се нарекъл император Вей-ди. Той бил моногамен, а жена му – принцеса от хун-ну – била доста здравомислеща и верен негов съратник. Вей-ди преместил столицата от Чанян и Лоян в новопостроен град, наречен Дасин (на югоизток от Чанян). Законът, забраняващ будизма и даосизма в Северно Чжоу, бил отменен. Лао-дзъ се превърнал в божество – китайски вариант на Буда – били построени много будистки

храмове. В политическото управление на страната обаче Вей-ди следвал принципите на конфуцианизма (на войника и генерал Вей-ди доста му харесвал конфуцианският принцип на послушанието)

Вей-ди провел политически реформи основани на конфуцианските принципи и така огромната империя заживяла по единен закон във всичките ѝ части. Реорганизирано било и правителството. То имало висш ешелон от трима наставника и трима „херцози“, които контролирали три министерства, в които била съсредоточена цялата власт: министерство на имперските дела, канцелария и дворецов секретариат.

Министерството на имперските дела имало 7 управления и 9 двора. Управленията били: управление на чиновите, данъчно управление, управление на обредите, управление на военните дела, управление на наказанията и обществените дела, управлението на цензурата и главната инспекция по водоснабдяване. От деветте двора най-важните били: дворът на императорския род, дворът на императорските пирове и дворът на императорските жертвоприношения. Министерството на имперските дела реформирало провинциалното управление. Военното положение било премахнато. Чиновниците били разпределени в рангова система, която имала 9 ранга. Рангът определял

заплата на чиновника, която се изплащала 2 пъти годишно (в зърно или ориз). И сега внимание – срокът на чиновническата служба било ограничен на 3 години, повторно назначаване било невъзможно и на чиновниците се забранявало да назначават близки роднини в контролираните от тях учреждения (ей ви начин да се оправяте с бюрокрацията, измислен още преди 1500 години в Китай).

Вей-ди контролирал бюрокрацията и чрез управлението на цензурата. Не си мислете, че това управление се занимавало със слуховете. Не – това било управлението на държавната сигурност – то контролирало работата на местните чиновници и имало много тайни агенти, на които било разрешено даже да предлагат подкупи на чиновниците. Който взимал подкуп, бил веднага екзекутиран (найс, а?!). Страната била разделена на 190 префектури и тримата висши чиновници от тези префектури били привиквани да се отчитат 3 пъти в годината. След отчетите, императорът им устройвал конференция, където ги поучавал с притчи от учението на Конфуций и нежно им напомнял, че ако кривнат от правия път, ги чака Кунг-фуций откъм частта на това учение, наречена дим-мак (ръката на смъртта).

Вей-ди се опитал да изгради съсловие от компетентни държавни чиновници – набирали ги сред способните хора от всички слоеве на населението

(без търговците и занаятчиите). Въведена била системата на изпитите и поддръжка в кариерата получавал, този който имал знания и опит, а не този, който бил роден в благородно семейство. Вей-ди наредил съставянето на сборник от закони. Законите били сурови – за дребна кражба или за дребен подкуп, съответният крадец или чиновник можело да бъдат екзекутирани (което обикновено и ставало). За всеки чиновнически ранг била съставена таблица, която ясно указвала на чиновника, какво изисква от него сборникът от закони.

Вей-ди реорганизирил и военното дело. Привилегиите за аристократите във военната кариера били отменени, а за генерали се назначавали само способни хора, които в повечето случаи не били аристократи. Пълномощията на армията и на гражданската аристокрация били точно определени и то по такъв начин, че да не се пресичат в мирно време. Великата китайска стена била ремонтирана и продължена – 3 милиона човека се занимавали с това. Силната армия осигурила спокойствието в Китай.

Проблемите се появили в императорското семейство. Към 600 г. Вей-ди започнал да страда от параноя (че някой ще го отрови или убие). Лошото било, че от тази параноя застрадала и дотогава благоразумната му жена. За да се противопоставят

на въображаемите заговори, императорът и жена му убивали аристократи и лишили от наследство 5 от 6-те си сина. Не бил лишен от наследство само Ян Гуан – вторият син, който и станал император в 604 г. след смъртта на баща си и взел името Ян-ди.

Фигура 9. Император Ян-ди – вторият император от династията Суй. Продължил започнатото от баща си, но прекалено много се доверил на чиновниците. Които оплескали работата и династията Суй била съсипеана. Жалко, а нещата били тръгнали на добре в Китай...

Ян-ди имал доста управленски опит. Баща му го бил назначил за

императорски наместник в бившата южна империя и Ян направил доста, за да помири южняците и смятаните от тях за варвари северняци. Той намалил данъците и екзекутирал доста чиновници, които си позволявали да притесняват простия народ. Ян поддържал и будизма, и даосизма и се оженил за южнячка – откъдето е жената, оттам е и родата значи. Та южняците почнали да го смятат за свой човек. Е, като станал император, Ян-ди тръгнал и по други жени, но чак такъв голям развратник не бил. Той възстановил старата столица Лоян, разрушена от дългите войни. При Ян-ди била разширена системата от канали в посока към централен Китай, което способствало за подобряване на транспорта и търговията. В строежа на каналите участвали 5 милиона човека и за пръв път в историята на Китай била използвана и женска работна сила (нямало достатъчно мъже). Реките Янгдзъ и Хунхъ били съединени с канал.

Нещата в Китай вървели. Обаче по западните и северните му граници се появила мощна държава, простираща се чак до Византия – Тюркският хаганат, в най-западната граница на който – между Черно и Каспийско море, живеели едни известни ви племена, управлявани от още по-известния ви род Дуло (нали се сещате, годината е около 600, а родът е Дуло) – фиг. 10.

Фигура 10. Великият тюркски хаганат по време на китайската династия Суй. Най-напред – това няма общо със съвременна Турция. Има общо с едни племена, наречени българи – гледайте какво пише в най-западната част на хаганата, до Черно море – българи пише, нали. Ислямът още го няма, но китайската империя на династията Суй я виждате добре (хаганатът обаче е почти 2 пъти по-голям – то и днес пропорцията между огромната държава на север и Китай е същата). Виждате и Когюре – днешна Корея. Тибет си е отделна държава, а Византийската империя още си спомня за Римската империя. Годината е 600.

Хаганатът се разпаднал на западен и източен – фиг.11. Западният хаганат (който доста ни интересува) се простирал от Черно море до западната граница на Китай и там трябвало доста китайска дипломация, за да се поддържа мир. Къде по-опасен за Китай бил източният хаганат

– на територията на днешна Монголия и по на изток, но на север от Китай. Китайската стена била продължена именно да предпазва китайските провинции от набезите на конницата на източния хаганат.

Ян-ди нямало да се справи с източния хаганат. С него щял да се разправи синът на един от най-големите генерали в китайската история. Този същият син щял да се опита да постави рода Ашина като марионетен управляващ род в западния тюркски хаганат. Което няма да се хареса на рода Дуло и на бял свят ще се появи една държава, за която сте учили доста в часовете по история. Фамилията на

този велик генерал била ТАН и той постепенно заемал все по-високи ръководни длъжности в северните китайски армии, защото отлично се оправял с хун-ну.

Ян-ди обаче бил зает да пътува из Китай и да наблюдава строителните си проекти. Във военно отношение той бил решил първо да се разправи с държавата Когурьо, която заема-

ла част от днешна Манжурия и днешната Северна Корея. Исконна китайска земя още от времето на династията Хан, казвал Ян-ди и пратил 4 пъти армии да завоеват Когурьо. Неуспешно. Неуспехите отслабили и изтощили централната власт, която имала и други

големи разходи. В императорския двор, ласкателите съветници лъжели Ян-ди за истинското положение на нещата (нали помните – слушай конфуцианците, но не ги оставяй много да говорят). Намерил се един храбър княз, който се опитал да каже истината на императора, но бил убит направо в залата за приеми – оттук и фразата, че носещите неприятни вести ги убиват. Обаче кризата не можела да се крие вечно от императора. И когато се разразила, императорът бил принуден да се премести в южен Китай. Армиите на източния хаганат започнали да върлуват в северен

Фигура 11. Западният и източният тюркски хаганат в началните години на династията Тан. Виждате, че двете парчета са по-малки от големия хаганат на фиг. 10. Какво го няма? Я погледнете на запад. Западния край на западния хаганат го няма. Е, ами няма го – там има една интересна за вас читатели държава, начело на която ще застане великият хан Кубрат от рода Дуло. А хаганатите скоро ще изпитат ударите на армиите на император Тай Цзун. Но затова по-долу в текста.

Китай. Там обаче, както вече знаем, имало генерал, който скоро щял да им начука канчетата. То се виждало и от самолет – армиите на хаганата никак не можели да нахлуят в областите, защитавани от този генерал. А който опитвал – не се връщал.

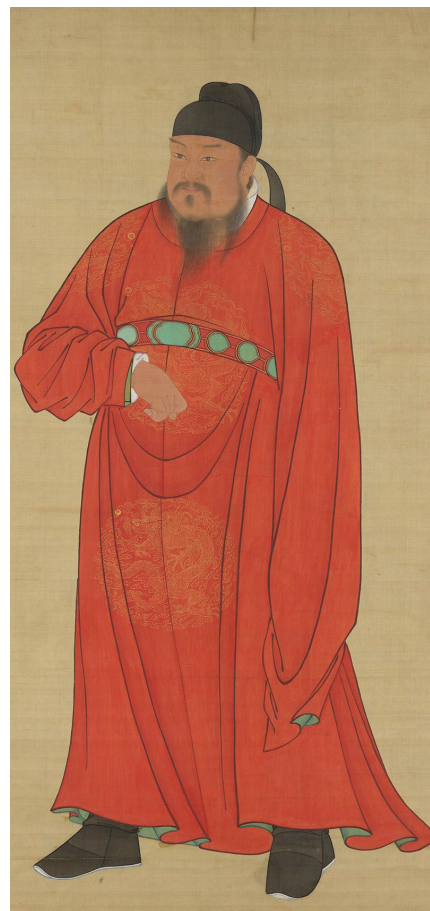
Гадателите предупреждавали Ян-ди, че той ще бъде свален от престола от човек на име Ли. Имало даже народна песен за това. Ян-ди се уплашил и екзекутирал един от най-видните си генерали, който се казвал Ли, заедно със семейството му. От това семейство останал само един Ли, който действал в северен Китай и се считал за безумно предан на императора. Тъй, де, тъй – вече почвате да се сещате как е фамилията на този генерал Ли, нали. Ян-ди пощадил този Ли, който успешно се противопоставял на армиите на източния хаганат. Грешка – баш него трябвало да убие. Пълното име на този Ли, който бил далечен роднина на императорите от северната империя преди обединението на Китай било – Ли Юан, княз Тан – фиг. 12.

И тъй Ли Юан бил назначен за главнокомандващ на севернокитайските армии и се справил с безредиците и армиите на източния хаганат в северен Китай за 2 години. Начело на 200 000-на армия Ли Юан наблюдавал безсилието на централното правителство и

тъпите действия на императорските съветници на юг. И понеже властта се търкаляла на улицата, подритвана от лъжите на императорските съветници, Ли Юан, княз Тан, решил да вземе нещата в свои ръце. Двеста хилядната му армия тръгнала на юг и скоро столицата на династията Суй Дасин паднала. Ли Юан детронирал Ян-ди (пророчеството се изпълнило)

Фигура 12. Ли Юан, княз Тан – превъзходен стрелец с лък, отличен генерал. Той ще основе династията Тан. Има обаче един, който ще го надмине. И това ще бъде синът му.

и поставил на трона 6-годишния му внук. Който имал нужда от регент, разбира се. Регентът Ли Юан издал указ, с който си заповядал да превземе Лоян, което и сторил в 618 г. (то и опашатите лъжи, дори и да си императорски съветник, не помагат срещу 200 000-на армия, ръководена от опитен генерал).

Лоян паднал. Ли Юан се обявил за император, а Ян-ди бил убит от собствената си стража, докато се къпел (лъган от съветниците си, че всичко е наред и че армиите на Тан ей сега ще бъдат разбити, а пък главата на Тан ще бъде поднесена на Ян-ди на тепсия. Въобще конфуцианците може и да се полезни, но не ги оставяйте много да ви приказват). С Ян-ди изчезнала и династията Суй. Идвала ранната династия Тан. С огромна армия. И със свирепи императори (и с една не по-малко свирепа императрица, която за малко да оплеска нещата).

Могъщество на Китай. Ранната династия Тан. Разгром на източния тюркски хаганат

Историческото развитие е по спирала – има процеси, които се повтарят и тези повтарящи се процеси се комбинират с други процеси, които са уникални за съответния исторически момент. Читателят вероятно забеляза проявите на това спирално развитие в китайската история – това, което се повтаря е, че идва поредният талантлив владетел, основава своя династия и оправя функционирането на държавата. След него може да настъпи разцвет, но рано или късно идва упадък. Тогава се появява следващият талантлив владетел и развитието на държавата и обществото отново е възходящо. До следващия упадък. Така ще стане и с

династията Тан (пишем тези редове заради критиците, които ще ни закритикуват, че много сме се вторачили в династията Тан. Е, вторачили сме се, но има защо).

Ли Юан основал династията Тан в 618 г и приел името У-ди (късметлийско име за император, както вече видяхме). Историята обаче помни този император като Гао-дзун и така ще го наричаме и ние. Гао-дзун бил превъзходен ездач и още по-добър стрелец с лък – нямало кой да го победи на състезание и така той се сдобил и с жена си – спечелил един облог, че ще улучи от голямо разстояние определено перо от мишена, направена във формата на паун. Въпреки че се сдобил с жена по този неконвенционален начин, бракът на Гао-дзун бил много добър, а единият от синовете му, който станал император след него, ще се запомни като най-могъщият император от династията Тан и може би най-могъщият китайски император изобщо (като изключим Кубилай, който не бил китаец, а издънка на монголската династия на Чингиз хан). Гао-дзун преименувал Дасин на Чанян и се заел да умиротвори огромната страна, което отнело 10 години. Който не слушал, бил побеждаван на бойното поле, а който се предавал навреме, можел дори да получи управлението на префектура. Гао-дзун създал народно опълчение, за

да контролира районите на страната и това опълчение си вършело добре работата, подпомагайки официалната армия. Системата на разпределение на земята, работила при Тоба и при династията Суй, била запазена, данъците за селяните били опростени – от тях се искало 20 дни трудова повинност, както и определени количества памук и зърно. Търговията и дейността на търговците била твърдо регулирана и много контролирана, като особено много се следяло за качеството на теглилките и везните, всички сергии били регистрирани и плащали съответните данъци. Строго се следяло и за качеството на продаваните стоки. За нарушение на правилата – смърт. Духът на съветникът Шан от разказа ни за Цин Ши Хуан-ди и периода на борещите се царства, започнал да се възражда. Нищо чудно, че мощта на държавата започнала бързо да расте – фиг. 13. Скоро Китай щял да стане толкова могъщ, че огромните тюркски хаганати на север и на запад, които тормозили с векове Северен Китай, щели да започнат да треперят от мощта на китайската армия. Влиянието на легизма се засилило и в новите, опростени и намалени като брой закони, принципите на легизма изтласкали доста тези на конфуцианството. Престъпленията се разглеждали като нарушаване на хармонията между природата и хората, нарушение на принципа

ин-ян и като така наказанията за престъпление били жестоки. Особено тежко се наказвала невнимателната проверка на документите от страна на чиновниците. Легистият принцип за наградата и наказанието отново бил пуснат в действие, а системата от изпити за чиновници станала по-трудна като материал, който трябвало да се знае. Видовете наказания също били опростени – освен глобата и уволнението от длъжност имало пет вида наказания – удари с лека пръчка (от 10 до 50 в зависимост от престъплението), удари с тежка пръчка (от 60 до 100), каторга (до 3 години), пожизнено заточение или робство и смърт (чрез отсичане на главата или обесване).

Фигура 13. Китай по времето на император Гао Дзун династията Тан. Виждате огромните владения в централна Азия. Към това скоро щял да се прибави и източния тюркски хаганат.

Имало списък с 10 мерзости, от които най-жестоко се наказвал метежът или осквернението на гробниците на предците и императорските дворци. За тези мерзости са полагала смърт на извършителя, а също на неговия баща и синове. Останалите членове на семейството били превръщани в роби, а имуществото се конфискувало. Със смърт се наказвало убийството на родител или на родител на родителя, а също и побоят над тях. Ако починалият родител не бил оплакван – това се наказвало със заточение. Ако жена ударила мъжа си,

се наказвала с 1 година изправителен труд, ако ударът бил от наложница – тя получавала година и половина от същото. Подобни били и наказанията за оскърбление на персони, стоящи по-високо в обществената йерархия. Имало и още – наказанията за едно и също престъпление ставали по-тежки, ако престъпникът заемал по-висока позиция – тоест най-жестоко за престъпления били наказвани висшите държавни чиновници. Ако ги оставели живи, ги изхвърляли от управляваща класа и от аристокрацията и им отнемали съответните привилегии. Обществото се състояло от 3 класи – благородници, чиновници и простолудие. Благородниците разделени в 5 ранга, чиновниците – в 9 ранга, като във всеки ранг имало степени (общо степените били 30). Наличието на ранг,

който можело да бъде отнет можело да смекчи физическото наказание. Доброволното признание преди началото на съдебния процес можело да стане основа за помилване (а можело и да не стане). За лъжливо обвинение доносникът получавал присъда, каквато би получила жертвата, ако да би извършила престъплението. Кодексът закони на императорът Гао-дзун просъществувал чак до 14. век, тъй като се оказал доста удобен практически и вършел работа.

Тъй легистките принципи отново внесли ред в отношенията в китайското общество и регулирано вътрешно, то можело да се изправи срещу външните си проблеми – мощните тюркски хаганати. С хаганатите и с поддържането на вътрешния ред се заела армията, за върховен генерал на която бил назначен синът на императора на име Ли Шин-мин (запомнете това име, тъй като това е могъщият бъдещ император приел името Тай-цзун) – фиг. 14. Ли Ши-мин построил нови фортификации по западните и северните граници на империята и така отслабил нападенията на конните армии на хаганатите. Чиновниците от императорския двор се опитвали да усмирят тюрките с дарове, но колкото и щедри да били даровете, това не водело до желания резултат.

Фигура 14. Ли Ши-мин, бъдещият император Тай Цзун. Създал отлично функционираща държавна машина и разширил територията на империята до невероятни размери. 500 години преди Чингиз хан и 1100 години преди Петър I (да ви напомним за двама владетели на огромната държава северно от Китай през различни времена, та да не забравяте – картинката в Азия е доста устойчива – имаме Китай и огромна държава северно от него.)

С течение на времето армията на Ли Ши-мин нараствала и скоро шпионите му в хаганатите докладвали, че колкото и големи да са конните армии

на тюрките, те няма да издържат на масивен удар от могъщата китайска армия. Ли Ши-мин просто го сърбели ръцете да смаже поне единия тюркски хаганат (понеже западният бил чак до Каспийско море и имал по-малка граница с Китай, щял да го отнесе огромният източен хаганат, но за това малко по-късно). За да удари хаганатите обаче, генерал Ли Ши-мин трябвало да реши вътрешен проблем. В семейството на императора имало трима сина и Ли Ши-мин бил вторият от тях. Най-големият син официално бил обявен за наследник на трона и контролирал заедно с баща се администрацията в столицата. Този наследник основателно се страхувал от помитащата мощ на армията под контрола на брат му. Затова се съюзил с най-малкия син и започнали да настройват баща им – императора против Ли Ши-мин. Но Ли-Ши-мин не бил балама. Почти всеки висш военен в столицата, както и чиновниците, цензуриращи администрацията, подкрепяли славния генерал, който на дело показвал успехи в спирането на набезите на армиите на хаганатите. Другите двама братя обаче убедили баща си – не по малко славния император Гао-дзун да махне сина си от командването на армията и да го убие. Генералите от армията и особено тези, командващи дивизиите около столицата обаче нямало да търпят това. Те решили, че Гао-дзун трябва да

сеотречеоттронавползанаЛиШи-мин. Решителните събития се разразили в 626 година. Поддръжниците на Ли Ши-мин обвинили братята му в незаконни връзки с жени от харема на баща му. Братята били повикани на разпит в двореца, където обаче генералите и верните на Ли Ши-мин чиновници сменили дворцовата стража. Започнала битка между верните на Ли Ши-мин стражи и охраната на братята му. В тази битка наследникът на престола бил убит, а след него бил убит и другият брат. В пълно бойно снаряжение и с копие в ръка един от генералите на Ли Ши-мин влязъл в залата с императорския трон (чудовищно нарушение, което се наказвало със смърт) и обявил на ужасените чиновници и безмълвния, но не и изплашен император (все пак за разлика от конфуцианските пелтеци от дворцовото чиновничество Гао-дзун неведнъж бил гледал смъртта в очите), че престолонаследникът и брат му са убити. Тъй да бъде – рекъл Гао-дзун и провъзгласил Ли Ши-мин за наследник на трона и началник на правителството. След няколко месеца Гао-дзун абдикирал в полза на Ли Ши-мин и провел останалите 9 години от живота си в отшелничество. Тюркските хаганати били в смъртна опасност – фиг. 15. Всички, които следвали конфуцианския съвет, че със щедри дарове ще усмирят тюрките, вече ги нямало. Морковената част

на китайската външна политика спряла да действа. Идвало времето на дебелия тояга.

на всички следващи императори като изкусен управник. Получил добро конфуцианско възпитание, Тай Цзун

Фигура 15. Китай – 662 г. (след император Тай Цзун). По времето на Тай Цзун източният хаганат бил разбит, а западният бил сериозно разклатен. Тай Цзун контролирал източния хаганат и половината от територията на западния хаганат. Какво станало после и как У-хоу разбивала китайската администрация дълги години, ще научите от текста по-долу.

Така, в 626 година Ли Ши-мин (който тогава бил на 26 години) севъзкачил на трона под името император Тай Цзун. Този император бил даван за пример

добре знаел къде са слабостите на конфуцианството. Затова първите му действия били съвсем легистки – 10-те деца на братята му били веднага убити. Императорът бил висок човек с могъща фигура, тъпкана с мускули. Без проблем можел да удуши човек с една ръка, от което придворните чиновници треперели от ужас, особено когато трябвало да се появят да докладват нещо. Тай Цзун обаче знаел, че трябва да използва интелекта на администрацията и затова заповядал всеки да изказва мнението си, дори то да е критично към мислите и действията на императора и това да

се прави без страх от наказание (по-късно Макиавели ще даде подобен съвет на потенциалния принц в прочутата си книга). Императорът започнал да поддържа добри отношения с висшите чиновници, назначавал на висши длъжности само хора с доказано образование и интелектуален потенциал, отнасял се с подозрение към врачки и баячки и се стремил да съчетава строгостта на легизма с човечността на конфуцианството (доколкото било възможно). Така, колкото и странно да ви изглежда Тай Цзун бил разглежда като въплъщение на императора мъдрец, за който мечтаел Конфуций 1100 години преди това.

Тай Цзун много следял назначаваните министри да имат богат управленски опит и да са некорумпирани. Той знаел, че трябва да се облекне на китайския народ, за да се справи с хаганатите. Затова той казвал на министрите си, че угнетяването на народа, за да го застави да служи на императора, е като да реже от собствената си плът, за да засити стомаха си. Тай Цзун в началото на управлението си работел денонощно, за да усили държавната машина. Министрите му и другите висши чиновници спели на смени, за да има компетентни хора от всички области по всяко време на денонощието на разположение на императора. Докладите на чиновниците били закачани по

стените на императорската спалня, за да може императорът да ги чете през нощта, а едната от стените била заета със списъците на заслужили чиновници, за които на императора предстояло да разгледа делата им и да ги повиши в длъжност.

Тай Цзун опростил управлението на провинциите, като назначил губернатори. Цялата провинциална администрация била редовно проверявана (два пъти годишно). Хиляди чиновници били наказвани, а 0.1% от наказваните били екзекутирани (грубо казано 1 на хиляда прегрешили). Тай Цзун засилил опълченските отряди, които подпомагали армията. Самата армия била превърната в чудовищна бойна машина.

Всичко по-горе било правено при строг контрол на държавните разходи. Императорът се грижел за селяните и за търговията, строял сухоземни пътища и водни канали и търгувал активно чак с племената от Сибир и Урал. Школите за обучение на държавни служители били попълнени с най-добрите учители.

Столицата Чанян се разраснала. Административните похвати на династията Тан били особено ентусиазирано изучавани от японците в столицата. Прибирайки се в Япония след престоя си, тези хора носели управленските технологии на династията Тан

и усъвършенствали японската администрация (да не се чудите, защо тази администрация е тъй ефективна и обществото функционира тъй добре в Япония – много от корените му са в управленските и обществени технологии на Китай от времената на династията Тан. Затова и авторите на тази серия разкази за Китай, които добре познават и Япония, уважават особено ранната династия Тан).

Около 630 г. Тай Цзун построил огромна държавна, икономическа и военна машина в Китай. Дните на източния тюрски хаганат били преброени. В същата 630 година 100 000 китайска армия тотално разбила армията на източния тюркски хаганат в сражение в южната част на пустинята Гоби. Други китайски армии нападнали отслабения хаганат и той паднал. Тай Цзун бил признат за велик хан, а китайците започнали колонизация на земите на хаганата. Другият, западен хаганат бил раздиран от противоречия, които Тай Цзун умело използвал. Например, той подкрепял рода Ашина в стремежите му да застане начело на хаганата (този род ще застане начело на хазарския хаганат) срещу по-активния род Дуло, под чийто контрол били прабългарските племена. Интересното е, че Ашина и хазарите били подкрепяни и от византийската империя, та дано се справят с ислямизираните араби, което не

станало. Хазарите се издънили толкова, че били разбити и трябвало временно да приемат исляма, а после приели юдаизма. Тези, които трябвало да спасяват византийските задни части през 718 г. били родът Дуло и българите, с които византийците имали неблагоприятното да се скарат около 680 г. (с известните ви от това последствие). Но да се върнем на Тай Цзун. Той полека покорявал едно по едно племената на запад и така до 644 г., когато решил да се обърне на североизток и да нападне костеливото корейско царство Когурьо. Министрите се опитали да го разубедят, но късният Тай Цзун не бил мъдрецът от ранните години на царуването си. Големите победи засилили увереността му, че е непогрешим и вместо да продължи настъплението на запад, той се захванал с Коргурьо. Армията на Когурьо постепенно отстъпвала пред огромните китайски експедиционни корпуси, а в 647 г. Тай Цзун започнал да подготвя 300 000 армия за последния удар срещу Когурьо. Корейците обаче имали късмет. Тай Цзун заболял от неизвестна болест и боледувал през цялата 648 г. По-лошо – през май 649 г. императорът починал.

Гао-дзун – син на тати император, пък да управлява... съпругата У-хоу. От императорска съпруга до императрица монарх, управляваща Китай и защо

след У-хоу имало само императорски съпруги, но не и жени монарси.

Фигура 16. Император Гао-дзун. След четирима силни императори от династиите Суй и Тан, съдбата решила да си почине и поставила Гао-цзун на трона. Добре смазаната китайска държавна машина щяла да почне да скърца.

Огромната империя посрещнала следващия император – деветия син на Тай Цзун, който се нарекъл Гао-дзун и управлявал 34 години – фиг. 16. Управлявал било силно казано. Управлявала всъщност жена му – У-хоу, която щяла и формално да заграби властта и да се превърне в първата и единствена императрица, управлявала Китай

като монарх (тя директно щяла да управлява страната, а не да седи като кукла на трона до императора). У-хоу използвала красотата си, за да се издигне от служителка на една от императорските наложници до съпруга на Гао-дзун (който за разлика от баща си и дядо си бил добре възпитан конфуцианец и си падал повече по жените, отколкото по държавните дела и още предпочитал философстването пред вършенето на това или онова). Е, У-хоу поела вършенето на това и онова. Най-напред се разправила с бившата жена на императора и с любимата му наложница, като заповядала да им отсекат ръцете и краката и да ги хвърлят в бъчва с вино. Разчистила конкуренцията значи, докато Гао-дзун си философствал. След това У-хоу се освободила и от политическата конкуренция, като разчистила министрите, служили на Тай Цзун. Да няма политически авторитет, който да ѝ пречи значи.

Фигура 17. У-хоу или императрица У-зетян. В по-късни времена, други държави случили на жени монарси – Англия и Русия, например. Е, Китай не случил. След У-хоу експериментът жена монарх никога не бил повторен. Защо – ще научите по-долу в текста.

Противниците на У-хоу я обвинили в една от 10-те мерзости – магьосничество. Затова се полагала екзекуция, но докато Гао-дзун си философствал, У-хоу избила свидетелите и вносителите на обвинението. Та оттук – няма човек – няма проблем (китайците са го измислили, да не си мислите, че е патент на един друг голям практик с големи мустаки). В 674 г. У-хоу

провъзгласила философстващия Гао-дзун за Небесен император, но по-важното, че тя била провъзгласена за Небесна императрица. Тоест, управляваме не само поднебесата, ами и небесата. У-хоу се снабдила с група учени, които обосновавали политиките ѝ и така заобикаляла министерствата, което философстващият Гао-дзун май не забелязвал – и що да го забелязва – държавните дела вървели някак си, време е за философстване. Ама жената там ги върши едни безобразия – че голяма работа, нали не ми се налага на мен да се занимавам с тия отегчителни държавни работи. Друго си е да пофилософстваме за задната част на петия прешлен на ефирния гръбначен стълб на някой небесен дух. Да-а-а-а! У-хоу не се спирала пред нищо, за да поддържа властта си. Най-напред умрял престолонаследникът, а малко след това следващите двама синове на императора били изпратени на заточение. Бил избран уж безопасен престолонаследник, но когато след година той почнал да проявява управленски качества (о, ужас и тоя не се е метнал на баща си) станало – какво си мислите, че станало? Е как, какво – самоубито било момчето. За престолонаследник бил обявен третият син на Гао-дзун и У-хоу – принц Ин, който бил на 14 години и като че ли бил достатъчно тъп, за да не пречи на майка си. А дали е така – кой, кой

да ви каже – ще видим по-долу. През туй време – в 684 г. Гао-дзун взел, че умрял. Могъщата империя била в криза – реколтите не били добри и цените на зърното експлодирали. Селяните бягали в пустинни райони (за да не плащат данъци), корупцията при назначаване на държавни чиновници процъфтявала – за такива се назначавали деца на аристократи, подкрепящи режима на У-хоу. В първите 10 години след смъртта на Тай Цзун имало известна инерция заради администрацията му, която не била веднага попиляна от У-хоу (администрацията била голяма и каката имала нужда от време, за да я попилее напълно). Та в тези 10 години китайската армия разбила и армията на западния хаганат, и корейската държава Когурьо. Разцентрованата от У-хоу държава обаче не могла да удържи тези завоевания и завладените от западния хаганат и Корея земи били загубени. Голяма работа – важното било У-хоу да си развява кобилата в столицата. Ей сега ще види, колко важно било това. В 684 г. принц Ин станал император под името Чжоу-цзун. И се хванал за главата, като проучил какво е направила майка му. Решил новият император да отстрани нея и кликата ѝ (все пак бил внук на дядо си). Кликата обаче излязла по-силна и отстранила императора. На трона бил поставен брат му Жуй-цзун, който бил син на баща си

– таман такъв, какъвто ѝ трябвал на У-хоу. Част от аристокрацията се разбунтувала, защото и ѝ снало да гледа как У-хоу съсипвала постигнатото от династията Тан. Кликата на У-хоу обаче успяла да се справи с въстанието и танската аристокрация била подложена на невиджан терор – У-хоу била готова да унищожи елита, държавата и дори децата си, за да запази властта си. Бясна работа. На държавни длъжности започнали да бъдат издигани един от друг по некомпетентни, че и необразовани хора, а най-високо били поставяни любовниците на вече застаряващата У-хоу. У-хоу се обявила за роднина на самия велик древен княз – регент Чжоу Гун (спомнете си го от първия ни разказ за китайската история, нали – този, на когото Конфуций се възхищавал най-много). За да няма конкуренция У-хоу избила почти всички членове на рода Ли (тези, които създали династията Тан). Дошло времето и на нещастния Жуй-цзун. Той бил принуден да се откаже от трона в полза на майка си и така У-хоу станала първата (и единствена) жена монарх на Китай (сещате се вече защо това не било никога повторено). Край с династията Тан – казала У-хоу, аз съм от династията Чжоу. Да, ама не...

У-хоу се преместила от Чанян в Лоян и преместила със себе си 100 000 семейства, та градът да стане

достатъчно голям за нейните амбиции (то било ясно, че тия 100 000 семейства никой не ги питал, искат ли). Жуй-цзун не бил убит (къде У-хоу ще намери такъв юнак като него). Той бил държан под домашен арест, като му била дадена титлата „бъдещ император“ (каква гавра със собствения си син). За да не му мътят мозъка, две от наложниците му, които проявявали склонност да го вкарат в правия път, били екзекутирани. У-хоу постоянно екзекутирала висшите чиновници – дори началникът на прочутата и тайна полиция бил екзекутиран заедно с 800 висши служители в полицията. На това май му се викаше параноя, ама де да знаем. Добре, че били набезите на племената по границите на Китай и особено на тия от Тибет, та У-хоу не посмяла да екзекутира всички генерали от армията. Тези, които се занимавали с охраната на границата и били далеч от столицата, оцелели. И, съгласно възгледите на Гумильов, оттам щели да дойдат проблемите на У-хоу. 70-годишната императрица се отдала на разврат, а администрацията ѝ затънала в корупция. И тъй, до 705 година, когато на група висши чиновници им писнало толкова, че хванали Чжоу-цзун и с подкрепата на верни провинциални генерали проникнали в двореца, където убили любовниците на императрицата. Като видяла сина си, У-хоу се разпсувала, но

този път синът ѝ бил пионка в ръцете на хора, които знаели какво правят. У-хоу била затворена в покоите си и след два месеца умряла (казват, че било от старост, ама кой да вярва). И тъй, Чжоу-цзун станал император (пак). Докато превратаджиите се борели да поукрепят разбитата от У-хоу и затънала в корупция държавна администрация, Чжоу-цзун философствал (като баща си), а жена му Вей, образно казано, си разигравала коня из двореца (броят на любовниците ѝ почнал да гони броя на любовници на У-хоу), а пък дъщеря им натрупала огромно състояние, продавайки постове в администрацията. Нали можете да си представите какво им било на свестните генерали – вие громите корупцията в администрацията, за да може да я направите пак ефективна, а дъщерята на императора ви пречи всячески, че и продава постовете, от които вие сте отстранили поредния корумпиран чиновник. И отново – за пръв път след края на династията Хан, евнусите (пак) започнали да бъдат назначавани от императрицата и дъщеря ѝ на високи постове. Чжоу-цзун философствал, философствал, па умрял през 710 г. (казват, че бил отровен от жена си, която решила да се прави на У-хоу). Императрицата изкарала фалшиво завещание, с което за наследник се обявявал 15-годишния ѝ син. А пък тя ставала регент

разбира се, щото наследникът бил непълнолетен (същият номер пак и пак). На превратаджиите чиновници и генерали, които се справили с У-хоу им дошло много. И тъй, не е чудно, че 2 седмици след смъртта на императора, синът на Жуй-цзун, Ли Лун-цзъ, на 25 години (пълнолетен значи) свалил Вей и убил нея и дъщеря ѝ – развъдника на корупция в държавната администрация – фиг. 18.

Фигура 18. Ли Лун цзъ, император Сюан-цзун. Трябвало да се разправи с цялата си рода, за да стабилизира империята. Управлявал добре, но допуснал грешка – нямало промени във висшия ешелон на властта и когато този ешелон си отишъл по естествени причини, нямало подготвени заместници. От което се възползвали арабите.

Ще кажете – свършило се най-накрая. А, не, не, не-е-е-е – имало още. Сестрата на Ли Лун-цзъ на име Тай-пин била страшно честолюбива и решила тя да управлява вместо брат си. За целта за император бил обявен отново слабохарактерният Жуй-цзун, а зад гърба му управлява Тай-пин. Така управлявала, че в империята настъпил чудовищен хаос. Слабохарактерният Жуй-цзун решил да се справи с положението както подобава на слабохарактерни хора и... се отказал от престола в 712 г. в полза на Ли Лу-цзъ, който станал император под името Сюан-цзун. Той не бил никак слабохарактерен и когато Тай-пин се опитала да му чупи стойки, бързо я разкарал. Тай-пин се опитала да отрови императора – неуспешно. После опитала да му спретне военен преврат. На генералите обаче им писнало и тези, които последвали Тай-пин били посечени в самата зала за приеми на императора. Сюан-цзун великодушно разрешил на Тай-пин да се самоубие пред очите му и с това експериментът по поставяне на жена за император в Китай завършил и не се повторил никога вече – имало императрици, които управлявали задкулисно като съпруги на мъжете си или майки на децата си, но директно жена никога повече не била избирана за монарх (всички и до днес помнят

как У-хоу разцентровала най-мощната административна система за онова време).

Първата работа на Сюан-цзун бил да се отърве от администрацията на У-хоу. Той направил това с помощта на четирима съветника учени, които дотогава не заемали висши административни постове. Тези четирима съветника прокарали програма за реформи, одобрена от Сюан-цзун. И какво мислите, че имало в нея – правилно се сетихме – смес от легизъм и конфуцианство. Та всички станали равни пред закона (включително и приятелите на императора), а пък роднините на императора били извадени от централното правителство. На евнусите било забранено да се занимават с политика, военните кампании щели доста да се поразредят, данъците се понамалили, а законите били по конфуциански смекчени. Не си мислете обаче, че легистите простили на чиновничеството – всички некомпетентни чиновници били уволнени, а в администрацията започнали да се назначават само учени хора с доказани качества. Въпреки тези мерки, оправянето на разбрицаната държавна машина отнело 10 години. За да се разправят с огромното количество бродяги, които нарочно нямали постоянен адрес, та да не плащат данъци, правителството ги подгонило законово и освобождавало

за 6 години от данъци тези, които имали постоянно местожителство и били регистрирани като данъкоплатци. Легистката система наказание – награда сработила и тук и броят на семействата, които плащали данъци, се увеличил с 1 милион. Императорът започнал и той да пести – прекалено натруфените одежди били забранени, а броят на наложниците в харема бил значително съкратен. Императорът мразел гадателите и врачките страшно много. Веднъж разбрал, че императрицата повикала монах, за да и бае на амулет за щастие и плодовитост. Сюан-цзун толкова се разярил, че лишил императрицата от всички привилегии, развел се с нея и повече никога не се оженил (наследници обаче имал, защото въпреки съкращенията, в харема имало достатъчно достопочтени госпожи).

Опълчението било намалено, а армията започнала да се ориентира към професионални войници. Правителството започнало да използва повече дипломация и по-малко военна сила. Племената по границите на империята били обвързани с военни съюзи, а срещу арабите, тюрките и уйгурите стоели достатъчно големи гарнизони. В столицата Чанян било пълно с учени, които служели в администрацията на императора. Администрацията започнала да работи ефективно

(чиновниците работели 9 дни и почивали на десетия). Финансовата система била опростена и финансите на държавата започнали да се подобряват.

И тъй, в четвъртото десетилетие от управлението на Сюан-цзун държавата функционирала както трябва, а императорът позастарял и интересът му към държавните дела отслабнал. Не отслабнал обаче императорският интерес към преследването на будисти – императорът бил даосист и не ги обичал, въпреки че точно по това време именно будистки монаси изобретили книгопечатането.

Всичко вървяло добре до 751 г., когато обаче армията на арабския халифат разбила китайската армия при река Талас. На следващата година починал първият министър на императора, който управлявал страната почти 20 години. Получил се управленски вакуум. Новият пръв министър обвинил починалия пръв министър в предателство и наредил да екзекутират семейството му. Част от армията – тази в западен Китай и нейните генерали не обичали новия пръв министър. Отношенията се обтягали и в края на 755 г. командващият армията в западен Китай генерал Ан Лу Шан – фиг. 19 вдигнал метеж, който продължил 9 години. Ан Лу Шан бързо настъпил на изток и превзел Лоян, но армията на императора спряла марша му към

столицата Чанян. Ан Лу Шан се обявил за император и за да се справи с него, Сюан-цзун повикал на помощ гарнизоните от Туркестан, оставяйки тези земи беззащитни. Те почти веднага били загубени за Китай. Ан Лу Шан успял да се справи (с доста късмет) с възпиращата го армия на императора и Сюан-цзун трябвало да бяга, а впоследствие и да се отрече от престола в полза на третия си син, станал известен като император Су-цзун. Су-цзун се оказал способен генерал и скоро си върнал Чанян и Лоян. Ан Лу Шан бил убит в 757 г. и метежът му в крайна сметка бил потушен в 763 г. за сметка на изразходване на огромно количество имперски ресурси. Империята била отслабена за дълго време. И когато централната власт отслабнала, провинциалните власти започнали да увеличават независимостта си.

Фигура 19. Генерал Ан Лу Шан. Неговото въстание пречупило възраждането на китайската танска империя и Китай десетилетия трябвало да се възстановява от пораженията. Времената на ранната династия Тан приключвали.

Появила се значи, опасност от разпад. На всичко отгоре, в 762 г. починал император Су-цзун. Новият император Дай-цзун бил изправен пред сериозни проблеми. Докато китайските армии се избивали една друга по време на метежа, тибетските и уйгурски държави укрепвали и започнали да намаляват територията на империята. Времето на ранната династия Тан свършило. С това ще приключим и нашия разказ. Какво станало по-нататък с династията Тан, която имала още около 150 години да управлява и как се развили събитията в Китай след това, ще ви разкажем в следващия ни разказ.

Пресечните точки между философиите на Насим Талеб и Уилям Деминг

Автор: Лъчезар Томов

Фигура 1. Лицата на консерватизма и либертарианството в управлението и бизнеса – Уилям Едуардс Деминг и Насим Николас Талеб

Уилям Едуардс Деминг и Насим Николас Талеб са две имена, посвоему отбелязващи началото на епохи. Деминг е човекът, поставил Япония на пътя към индустриалния възход през петдесетте години, чрез развитите от Шухарт методи за управление на качеството и чрез своята философия за управление в 14 точки¹. Талеб поставя началото на нова философия в управление на бизнеса, чрез неговите изследвания по управление на риска. На името на Деминг има златен медал за качество, връчван лично от императора на Япония. Деминг спомага Япония да се превърне в първа индустриална сила през осемдесетте години с употреба на статистически методи и култура на управление, съвместима с японските традиции. Талеб въвежда концепцията за Черния Лебед – непредсказуемо за глупаците рядко събитие с огромни последици, положителни или отрицателни. Черните лебеди като кризата от 2007 г. доминират историята, докато въведената от него „заблуда на наратива“ пренаписва със задна дата събитията, за да ви вкара в предсказуема рамка, в „история“, която човек може да разбере. Това е смесването на history и story (непреводимо на български език). Пример е Първата световна война, обявена за очаквана от историците сега, но напълно изненадала с

избухването си в следствие на черен лебед (атентат на Гаврило Принцип срещу австроунгарския ерцхерцог Франц Фердинанд в Сараево). Изненадата може да се проследи по движението на стоковите борси преди и след атентата.

Какво е общото между тях?

Деминг е физик и статистик, Талеб е философ и статистик. Деминг има дългогодишен опит като консултант на фирми и цели държави, с резултати, които доказват практичността на методите му. Талеб има своите *“fuck you money”* от работата му като трейдър. И двамата са заложили кожата си в играта – и нещо повече, както ще разберем след малко. Деминг е Християнин (протестант), както и Талеб (православен). Деминг е повлиян от К.С.Луис, а Талеб от класици като Сенека и Секст Емпирик. Деминг е консервативен и вярва в ролята на държавата, както и кооперацията като движеща сила на икономиката. Талеб е либертарианец с консервативен уклон и вярва в поемането на риск и еволюционния подход, при който чрез *“via negativa”* времето отсява успешните от неуспешните предприемачи, политики и подходи. Това са паралелите между тях, но какви са пресечните точки?

Надхитрени от случайността

Много преди Насим Талеб да напише

тази книга, Деминг говори за това, че трябва да разбираме вариацията. Той прилага метод за управление, при който се разпознават два типа грешки – системни и случайни. Системните грешки са следствие на правилата на организацията и имат едно вероятно разпределение, а случайните грешки са по общи причини и имат друго. Статистическото управление на процеси е създадено като рамка, чрез която да се разпознават двата вида и да се отстраняват чрез прилагането на теория, а не на мениджърски слогани и квоти. Деминг е широко неизвестен в САЩ, докато един филм „Ако Япония може, защо ние да не можем?“² разкрива, че идеите, с които японците побеждават автомобилната индустрия на американците, са дошли от един американец. След шока от това откритие, мениджърите на големите автомобилни компании като Дженерал Мотърс, Крайслер и другите канят Деминг да изнесе семинари. На тези семинари той задава на всички топ мениджъри от компаниите следния въпрос:

„Какъв процент от аварияте във вашите фабрики се дължат на работниците и какъв – на правилата?“

Всички мениджъри отговарят: *„Сто процента отговорност на работниците“*. Според данните на Деминг от стотици фирми, които е консултирал,

90-95% от аварията са дело на регулации, съвместно изпълнявани от работниците и отговорност на мениджърите, които са ги въвели. Деминг въвежда система на работа, при която се учиш от грешките и не биваш надхитрен от случайността. В неговата книга „Новата икономика“, издадена още през 1993 година, той демонстрира как хората се излъгват да приписват причини и следствия на случайни събития. Примерът, който дава е с репортажите за месечните промени в търговския дефицит на САЩ, които са естествена, случайна вариация. Деминг изпреварва Талейб със 7 години с тази книга, но няма неговия късмет да се превърне в черен лебед. До ден-днешен основата на неговата философия е неразбрана в Англо-саксонския свят, построен върху индивидуализма и рационализма, в който няма място за случайността (Фиг.2).

Headlines. The following headlines in newspapers obviously treat the movement month to month as a special cause.

U.S. Trade Deficit Narrows
in July Gap Hits Lowest Level
in Nearly 4 Years, Surprising
Many Analysts

Surge in Imports Pushes
Trade Deficit Up Sharply

Sept. Trade Deficit at 6-Year Low
\$7.9 Billion Figure Smaller
Than Expected

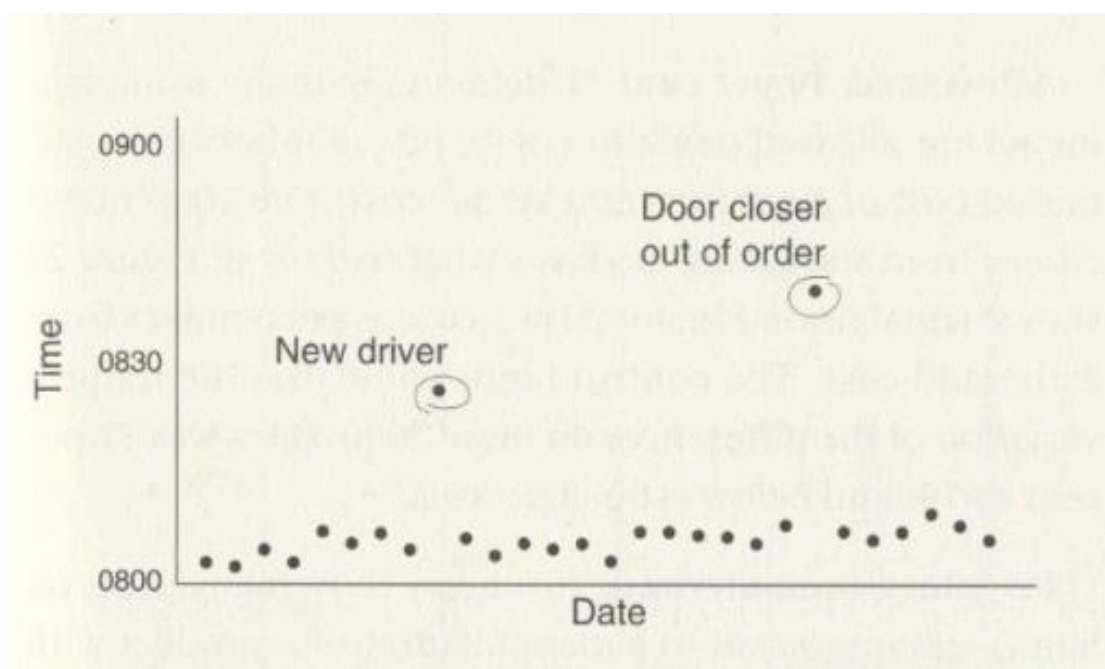
U.S. Trade Deficit Rose
in October

Фигура 2. Пример от книгата „Новата икономика“³ на Деминг. Медиите третират случайните движения като новина.

Как да не бъдеш надхитрен от случайността – това Деминг показва с анализ, направен от 11-годишния Патрик, който иска да разбере с какво закъснение се движи училищният автобус и защо (Фиг.3)

антикрежкост. Това е свойството да се облагодетелстваш непропорционално много от случайните събития, времето и променливостта. За разлика от крежките като порцелана, които мразят променливостта, антикрежките, като живота на земята, ги обичат. Земята е имала пет масови измирания – катастрофални събития, след които животът се е завръщал много по-силен. Най-силните организми,

Фигура 3. Време за пристигане на автобуса – двете точки извън основното разпределение се дължат на специални причини, другото е естествена вариация, не по вина на шофьора.

Антикрежкост

В своята трета книга Насим Талеб дефинира едно ново понятие –

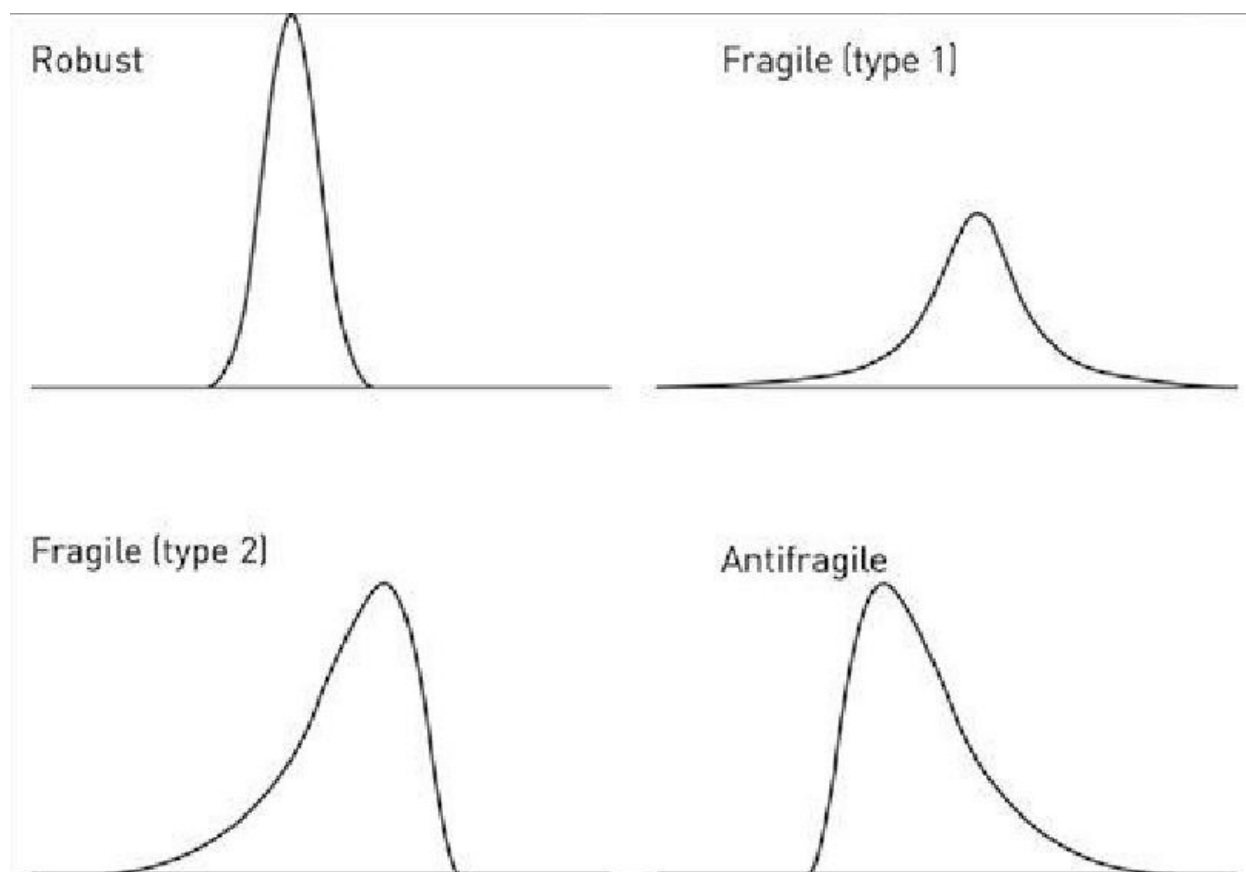
видове и екосистеми оцеляват – по статистически, но и динамични причини (адаптация). Антикрежкото обича предизвикателствата в определен размер, от които става по-добро – и колкото по-големи са те в областта на антикрежкост, толкова повече се подобрява. Антикрежкостта е свързана с това да

имаш избор – свобода на действие, осигурена от ограничение в лявата (по необходимост тънка) опашка на разпределението (Фиг.4). Ограничени загуби и неограничени печалби. Типичен пример е методът на щангата – 90% в нискорискови инвестиции и 10% в много високорискови. Така не можеш да фалираш, а потенциалът за растеж е неограничен.

събития спада много бавно с размера, вероятността за големи отрицателни спада много бързо с размера. Взето от „Антикрежкост“.

Той върви задължително със свободата да избираш. Талейб разказва историите на много учени експериментатори, които са имали осигурен доход и свободно време, в което по метода на рационалната

Фигура 4. Антикрежкото има ограничение на загубите (тънка или ограничена лява опашка), но не и на печалбите – дебела дясна опашка. Вероятността за големи положителни

проба-грешка са опитвали най-различни неща, дори и абсурдни. Дарвин е разбирал това – казвал е, че човек понякога трябва да прави и най-откачените експерименти, защото

ако нищо не стане, нищо не губи, но успехът ще донесе невероятни ползи. Марк Твен нарича „случая“ най-великия изобретател на всички времена.

Каква е връзката с У.Е. Деминг? Деминг е измислил подход за управление на фирми, който е необходимо условие те да бъдат антикрежки, преди тази дума да бъде дефинирана. Той също е разбирал антикрежността:

„Нов продукт и нови типове услуги се създават не като питаме потребителя, но чрез знание, въображение, иновация, риск, проба и грешка от страна на производителя, подкрепена от достатъчен капитал да развива продукта или услугата и да остане в бизнеса по време на началните (обучителни) месеци на нововъведението.“ У. Едуардс Деминг

Нещо повече – неговият метод със статистическо управление на процеси поставя основите на антикрежното управление. Когато не си надхитрен от случайността, тя става извор на информация, а производството и услугите следват верига на непрекъснато подобрене чрез контрол върху вариацията. Пример затова са японските трансмисии, използвани в колите на Форд през осемдесетте. Въпреки че са направени по същите спецификации както и американските, те все пак позволяват на колите с тях да взят по-гладко

и по-дълго, защото варирането на размерите е в пъти под максимално допустимото. Не е достатъчно да изпълниш заданието, трябва да вложиш душата си в него. Японските фирми са семейства, а работниците в тях занаятчии. Те имат свободата да работят и правото да се гордеят с работата си. Антикрежността е избор: „Източникът на иновациите е свободата. Всичко, което имаме – ново знание, изобретения – идва от свободата. Откритията и новото знание идват от свободата. Когато някой е отговорен само пред себе си, иска да задоволи само себе си, тогава ще имате откритие, нова мисъл, нов продукт, нов дизайн, нови идеи.“ У. Едуардс Деминг

Както Талеб пише през 2018 година, нужно е да заложиш кожата си в играта, за да постигнеш антикрежност. Да заложиш своята кожа

Това е книга по етика, но и книга по управление на риска. Насим Талеб намира пресечното множество на двете теми – личната отговорност. Да изложиш себе си на риск за благо на обществото лекува съвременните болести и опасните рискове от глобални катастрофи – финансови, военни, биологически. Не може да заповядваш война, ако сам не предвождаш войската, нито да строиш къщи, без да рискуваш тежко наказание, ако те са некачествени (законник на Хамурапи). Не можеш

да залагаш парите на банката, в която работиш, ако след нейния фалит все пак ще получиш бонус. Тук и Талеб, както Деминг е разбрал ролята на времето, което осреднява всички неща, нещо за което писахме в предишна статия⁴. Талеб знае стойността на занаятчиите, които влагат душата си в работата, които искат да се гордеят с произведеното от тях – нещо, което хората, подлежащи на годишно оценяване от шефове не могат да направят. Тук той преоткрива системата на Деминг от 14 точки, в която изрично пише, че годишното оценяване трябва да бъде отхвърлено. Замяната на вложената душа със заложена кожа води до катастрофални последици и може дори да фалира фирма, особено ако тя уволнява всяка година или дори тримесечие (като Yahoo през 2013) служители въз основа на него.

Насим Талеб прави една грешка – не различава «да заложеш кожата си в играта» от «да заложеш името си в играта». Влагането на душата, не е залагане – не съществува риск да я загубиш. Душите са като идеите – трайни и подвластни на ефекта на Линди, при който очакваната продължителност на живота нараства с възрастта – има симетрия. Обувките съществуват от 12 000 години и се очаква да ги има още 12 000. Последното изобретение от този месец най-вероятно няма да преживее още един

месец. Имената са също както душите. Тук не става дума за репутацията, тревогата, за която те прави уязвим, както при учени, или политици. Тук става дума за оценката от клиентите, но и за славата, а тя е подвластна на ефекта на Линди. Заложил ли живота си, рискуваш крайна загуба, заложил ли името си, рискуваш неограничени щети. Разликата между двете прави Цицерон в своята първа реч срещу Катилина:

„hoc animo fui semper: ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam putarem“

„винаги съм бил с този дух – да смятам спечелената с доблест омраза за слава, не за омраза“⁵

Работниците, подложени на годишно оценяване са заложили кожата си в играта, но не и името. Те ще направят всичко, за да получат добра атестация, за да не ги уволнят, което ще влоши положението на фирмата им – ще дават фалшиви данни, ще се борят помежду си, ще си пречат активно.

Занаятчията е заложил не кожата си, а името си – кожата в дългосрочен аспект, но и нещо повече. Оцеляването не му е достатъчно, той иска да се гордее с работата си. Вложил е душата си в нея, но е ЗАЛОЖИЛ името си. То ще пострада ПЪРВО. Редът на загубите е важен – кое ще загубиш първо, кожата си, или името си. Името прави героите и занаятчиите, кожата

може да унищожи империи. Основната разлика е за какво се страхуваш.

Системата на Деминг чрез целенасочено обучение избягва надхитряване от случайността (работник да обучава други работници е развален телефон или случайна разходка), а чрез отхвърляне на годишното оценяване превръща фирмата в семейство и служителите в занаятчии. Всеки поема отговорността си за трансформацията – служителите имат свобода, те предлагат промени, защото това е тяхната работа. Информацията тече органично – отдолу-нагоре, а не е плод на кабинетни теоретици. Деминг предлага прости решения, по пътя на *via negativa*. Те са продукт на сложни теории, но такива теории ползва и Насим Талеб, макар да набляга на мъдростта на бабите. Често тези решения са отказ от регулиране, както случая с фирма, произвеждаща хартия в Канада. Японците произвеждат поевтина и по-качествена хартия с полоша машина. Деминг консултира фирмата и тъй като не е надхитрен от случайността, разбира причината след анализ – машината е свръхрегулирана, за да загрее по-бързо, като това влошава качеството на хартията⁶. Регулирането е опасно и с него може да се прекали – нещо, с което и Талеб е съгласен.

Отношението към мениджърите е еднакво при Деминг и при Талеб.

Талеб нарича определена класа управленци „Интелектуалци, но все пак идиоти“⁷, които са учили, но грешните неща, мислят линейно в силно нелинейни области – наивни интервенционалисти, които решавайки един проблем, създават каскади от нови проблеми. И двамата разбират, че най-важните променливи са непознаваеми и следователно неизмерими⁸ и ръководенето на бизнеса без тях създава Черни Лебеди. Въпреки че Деминг не е знаел за това понятие, той е разбирал, че това, което не измерваш, може да фалира бизнеса ти.

Като статистици и двамата виждат простите решения там, където интелектуалците, но все пак идиоти, търсят сложните. Цената на един домат в САЩ, както Талеб пише е 80-90 процента формирана от дистрибуцията и складирането – нещо, което би се решило със статистическите методи на управление и мениджмънта на Деминг. Няма нужда от ГМО, да спрем раждаемостта, или да станем вегани, когато можем да приложим методи, съставени от етика и математика. ГМО крие системен риск за околната среда поради непредсказуемите последици от дългосрочното даване на поколения от организми с хоризонтален трансфер на гени. Второто означава да изчезнем, за да оцелеем, а третото ще разруши наистина околната среда⁹. Наивни, свръхсложни за прилагане ре-

шения с каскадни вреди – дефиницията за „интелектуалец, но все пак идиот“. Принципът на предпазливостта, предложен от Насим Талеб гласи, че там, където нямаме предсказуемост, не можем да рискуваме. Той всъщност е загрижен за климатичните промени и недоверието в точността на моделите засилва тревогата му. С него е съгласен и Деминг, който търси методи, с които да наложи предсказуемост там, където може.

Двамата имат еднаква смелост – и ако Талеб използва като либертарианец невъздържан език в социалните мрежи, обиждайки псевдоучени и псевдопредприемачи (мениджъри, които не са заложили своята кожа в играта), то Деминг си позволява като консервативен остро чувство за хумор и не щади със своя език глупците, въобразили си, че са над останалите: „Изнесајте всичко към приятелски държави, освен американския мениджмънт.“

„Управление според резултатите от работата – като да караш кола напред, докато гледаш в задното огледало.“

„Оцеляването е опционално. Никој не е длъжен да се промени.“

И двамата са залагали не просто кожата си, но и името си в играта. Деминг е рискувал всеки път репутацията си на чудотворец, а Талеб рискува всеки ден, защото оценката на един трейдър е неговото портфолио и той е толкова добър, колкото последната

му сделка. Рискуват имуществото си, но по-важното, рискуват вечността. Деминг е вече отвъд всеки риск, но неговото дело е продължено от нови хора. Талеб привнася здравия разум на инженерите сред финансите и заменя сметките на вероятности за провал със залагане, в което такъв не е възможен (методът на щангата).

И докато Деминг в своята система влага не просто обучение, но и образование за работниците по техен вкус, за да развият ума си, а Талеб нарича училищата затвор; докато Деминг вижда кооперацията, а Талеб конкуренцията и риска като основни двигатели в икономиката, като отражения на Японския и Американския модел; докато Деминг вижда роля и на държавния монопол (собствеността на телефонията в САЩ през 20-ти век), Талеб иска максимална децентрализация; докато единият настоява, че няма заместител за знанието, а другият вижда всичко през призмата на проба-грешка; докато единият разчита на предсказуемост, а другият построява стратегиите си да е независим от прогнозите, двамата си приличат много повече, отколкото се различават.

Насим Николас Талеб е практик на теория, но теоретик на практика, докато Уилям Едуардс Деминг е (бил) теоретик на теория, но практик на практика. Без значение какви са убежденията на един човек, гледай

действията му – съветва ни Талеб. Критерият за рационалност са те, не убежденията. Консерваторите изглеждат ретроградни романтици, а либертарианците – утописти, ако ги слушате какво говорят, но не и ако ги гледате какво правят. Всички реформи се правят от консерваторите, либертарианците защитават закона. Деминг и Талеб постигат резултати не само за себе си, а за неща по-висши и трайни от тях – семейство, държава, екосистема. За утре, за вдругиден, за оцеляването на живота.

Published December 26, 2001

7 Н.Н.Талеб Да заложиш своята кожа, Инфодар, 2019

8 Идея взета от Християнския философ К.С.Луис <http://www.scrummaster.dk/lib/AgileLeanLibrary/People/CILewis/C-I-Lewis-Shewhart-and-Deming-by-G-T-Peterson.pdf>

9 L. Keith, The Vegetarian Myth, 2009, A Flashpoint Press First Edition http://library.uniteddiversity.coop/Food/The_Vegetarian_Myth.pdf

(Endnotes)

1 У.Е.Деминг, Изход от кризата, Рексинтегра, 2014

2 https://www.youtube.com/watch?v=vcG_Pmt_Ny4&t=845s

3 У.Е.Деминг, Новата икономика, Рексинтегра, 2014

4 <https://conservative.bg/stajat-kato-indikator-za-uspeh/>

5 Превод: Константин Величков, 1884г

6 J. Koronacki, J.R. Thompson, Statistical Process Control For Quality Improvement, Chapman and Hall/CRC

Терапевтични действия на вторични метаболити в силно разпространени растения. Флавоноиди

Автор: Емили Терзиева

Абстракт: Флавоноидите са полифенолни съединения, отговорни за цвета на контрастните плодове и зеленчуци. Известни са около 10 000 вида флавоноиди, класифицирани според структурата си в отделни групи, като проучванията доказват все по-широко терапевтично приложение на някои техни представители, например противораково средство при рак на гърдата или простатата, действие върху триглицеридите

при затлъстяване, инактивиране на канцероген, защита на клетките на ретината от клетъчна смърт, антиоксидантно действие и др.

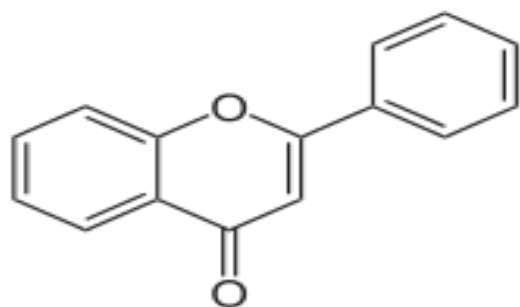
Ключови думи: Флавоноиди, антиоксидант, флаволи, антоциани, антоцианидини, флаванони, кверцетин, нарингенин, рак на гърдата, отслабване, цитохром P450, менопауза, рак на простатата, зрение, вторичен метаболит, пигмент.

Растенията най-общо синтезират две групи вещества: първични и вторични метаболити. Те могат да бъдат причина за определено оцветяване или аромат от растението. Първичните метаболити са вещества, които са необходими за развитието им и обмяната на вещества, такива са белтъци, липиди, въглехидрати и други. Вторичните метаболити са вещества, които се произвеждат от растенията, но не взимат участие в техния метаболизъм. Те не изпълняват физиологична роля в растенията и ня-

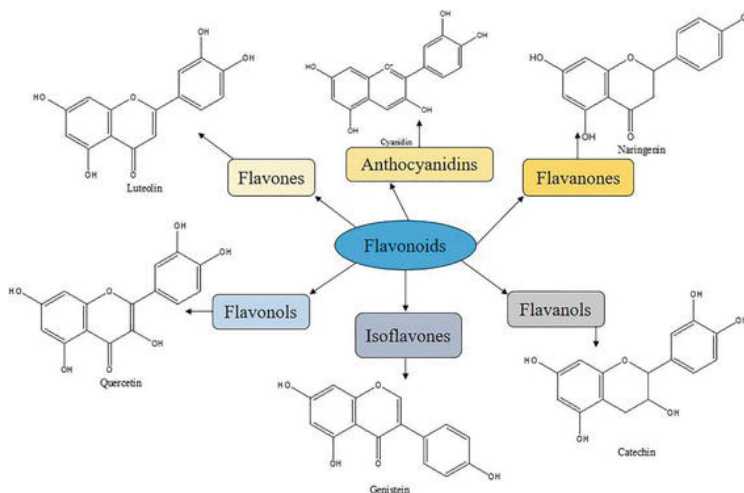
мат директна роля в оцеляването на растението. Много голяма част от вторичните метаболити се използват като терапевтични агенти, но освен тяхното благоприятно действие върху човешкия организъм, тези метаболити благоприятстват и растенията, като привличат насекоми с цел опрашване или отблъскват тревопасни. Броят на известните групи полифенолни съединения е огромен, но най-големите от тях са групите на терпените (регистрирани около 30 000), алкалоиди (12 000) и флавоноиди (10 000). В статията ще бъдат разгледани някои известни и новооткрити лечебни действия на флавоноидите, както и тяхната характеристика.

Флавоноидите са основни вещества в клетките на почти всички висши растения. Изградени са от основен скелет с 15 въглеродни атома – два фенилови пръстена и един хетероцикъл.

Фигура 2. Молекулна структура на флавоновия гръбнак (2-фенил-1,4-бензопирон)

Класификация на флавоноидите:

Флавоноидите се разделят на следните подгрупи:

Flavonols, Isoflavones, Flavanols, Flavanones, Anthocyanidins, Flavones.

Флавоноидите се срещат естествено като съединения, свързани със захар в конюгирани форми (гликозиди). Обикновено са хидроксилирани в позиции 3, 5, 7, 3' и 5', а в последствие тези хидроксилни групи често са метилирани, ацетилирани или сулфатирани. Когато се образуват гликозиди, гликозидната връзка обикновено се намира в позиция 3 или 7. Въглехидратите в гликозида най-често са L-рамноза, D-глюкоза, глюкозна рамноза, галактоза или арабиноза. Тези промени водят до различна растворимост, реактивност и стабилност. Хидроксилната група на флавоноидите е силно реактивна, поради което те са в състояние да на-

малят силно окисляващите свободни радикали с редокс потенциали чрез даряване на водороден атом, където $R \cdot$ представлява алкоксилни и хидроксилни радикали:

Флавони: Този вид флавоноиди са широко разпространени в листа, цветовете и плодове на растения. До-

Фигура 4. Структура на флавонол Лутеолин

бри източници на флавони са целина, мента, магданоз, лайка, люти чушки. Корите на цитрусовите плодове са богати на полиметоксилирани флавони. Флавоноидите са свързани с общите антиоксидантни ползи и забавят метаболизма на лекарствата.

Антоцианидини: Пигментите, които оцветяват повечето цветя, плодове и семена, са флавоноиди, които имат най-широка цвятова гама, от бледожълта до синя. Антоцианидините се срещат във всички растителни тъкани и осигуряват широка гама от цветове. Те се образуват от гликозиди, които могат да имат няколко захари в позиция 3, когато няма

гликозиди, пигментите се наричат антоцианидини. В допълнение към различни модификации на структурите им, специфичният им цвят зависи и от рН, копигменти и метални йони. Антоцианидините включват малвидин, пеларгондин, пеонидин и цианидин. Добрите източници на антоцианидини включват червени, лилави и сини плодове: червена боровинка, къпина, черна боровинка, сливи, червено вино, както грозде сорт мерло. Антоцианидините се свързват със здравето на сърцето, антиоксидантните ефекти и помагат за предотвратяване на затлъстяването и диабета.

Флаванони: Те включват хесперетин, ериодидиол и нарингенин. Съдържат се в цитруси като портокал, грейпфрут и др. Тези съединения са отговорни за горчивия вкус на сока и корите на цитрусовите плодове, фармакологични ефекти като антиоксиданти, противовъзпалителни средства, понижаващи липидите в кръвта и понижаващи холестерола. Флаваноните, имат наситен С-пръстен и за разлика от флавоноидите, двойната връзка между положения 2- и 3-е наситена и това е единствената структурна разлика между двете подгрупи флавоноиди. **Изофлавоноиди:** Тази подгрупа включва генистеин, глицитеин и дайдзеин. Изофлавоноидите са силно концентрирани в соята и со-

евите продукти, както и в бобовите растения. Те са фитоестрогени, което означава, че това са химикали, които действат като хормона естроген. Учените подозират, че може да са от полза за намаляване на риска от хормонални ракови заболявания, като рак на гърдата и простатата, въпреки че резултатите в момента са смесени. В различни проучвания изофлавононите понякога са действали като антиоксиданти, а понякога и като окислителни, така че ефектът им срещу рак е неясен. Те също се изучават като начин за лечение на симптомите в менопаузата. Китайско проучване доказва, че жени, които приемат соево мляко или изолиран соев хормон 45–200 mg, показват увеличаване на дължината на менструалния цикъл, както и понижено количество естрогени в урината. Увеличената дължина на менструалния цикъл и намалената екскреция на естроген с урината могат да предполагат намалена експозиция на естроген и двете са свързани с понижен риск от рак на гърдата. Има данни за хормонални ефекти при жени в менопауза, консумиращи соеви изофлавонони. Основните ефекти са отчетени при жени в менопауза, консумиращи 34–165 mg/d изолиран соев хормон, соево брашно или соеви храни, включват повишен глобулин, свързващ половите хормони, умерено намаляване на честотата и тежестта на горещи вълни и сухота на

влагалището и леко увеличаване на съзряването на вагиналните клетки.

Флавоноли: Тази широко разпрос-

транена подгрупа от флавоноиди включва кверцетин и кемпферол. Те се намират в лук, праз, брюкселско зеле, броколи, чай, горски плодове, боб и ябълки. Кверцетинът е антихистамин. В червения лук се наблюдават по-високи концентрации на кверцетин в най-външните пръстени и в най-близката до корена част. Едно проучване установи, че органично отгледани домати имат 79% повече кверцетин от небиологично отглеждани плодове. Кверцетинът присъства в различни видове мед от различни растителни източници. Известен е и със своите противовъзпалителни предимства. Той инхибира окисляването на други молекули и следователно е класифициран като антиоксидант, а освен това има доказано действие върху активността на протеини. Кемпферолът и други

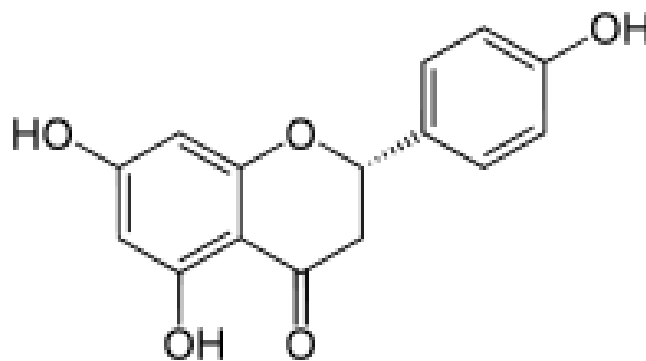

флавоноли са свързани с мощни противовъзпалителни и антиоксидантни действия, водещи до профилактика на хронични заболявания.

Флаваноли: Има три основни типа флаваноли: мономери (по-широко известни като катехини), димери и полимери. Флаванолите се намират в чайове, какао, грозде, ябълки, горски плодове, фава боб и червено вино. Катехините са особено често срещани в зелените и бели чайове, докато димерите, които са свързани с понижаването на холестерола, се намират в черния чай. Учените подозират, че катехините могат да бъдат полезни за подпомагане на симптомите на синдрома на хроничната умора. Катехините също са свързани със сърдечно-съдовото и неврологичното здраве.

Флавоноидите продължават да представляват интерес в медицината, нови проучвания доказват ефекта на нарингенин срещу затлъстяването. В проучването една група мишки е хранена с високомаслена диета, за да предизвика симптомите на метаболитен синдром. Втора група е била хранена със същата диета и е лекувана с нарингенин. Нарингенин коригира повишението на триглицеридите и холестерола, предотвратява развитието на инсулинова резистентност и напълно нормализира метаболизма на глюкозата. Учените открили, че работи като генетично

препрограмира черния дроб, за да изгори излишните мазнини, вместо да ги съхранява. Забележителният резултат е наблюдаван при еднакво количество приета храна и мазнини при двете групи мишки.

Фигура 6. Структура на нарингенин

Бразилски учени доказват ролята на флавоноидите в укрепването на връзките между мозъчните клетки и образуването на неврони. А през май 2018 г. беше изследвано действието им върху намаляването на белодробната функция при стареене. Флавоноидите обикновено се използват и в козметиката поради техния положителен ефект върху поддържането на кожата здрава и млада. Кремове и козметичните продукти, съдържащи тези съединения, изглаждат кожата и я овлажняват, предотвратявайки образуването на бръчки, те също помагат в синтеза на колаген, имат свойства против отоци и предпаз-

ват от UV лъчи. Според изследване, проведено от Департамента по хематология към Втора болница на Медицинския университет на Шанси, *Китай*, събрани данни от лабораторни и епидемиологични изследвания и клинични изпитвания при хора показват, че флавоноидите имат важно влияние върху химиопрофилактиката на рака и химиотерапията. Установени са много механизми на действие, включително инактивиране на канцероген, антипролиферация, спиране на клетъчния цикъл, индукция на апоптоза и диференциация, инхибиране на ангиогенеза, антиоксидация, обръщане на мултилекарствена резистентност или комбинация от тези механизми. Въз основа на тези резултати флавоноидите могат да бъдат обещаващи противоракови средства. При инактивирането на канцерогени учените споменават, че флавоноидите упражняват ефектите си върху цитохром P450, за да инхибират активността на някои P450 изозими, които са отговорни за производството на редица прокарциногени. Друг механизъм на действие, който те съобщават, е, че флавоноидите помагат в производството на метаболизиращи ензими, като глутион-S-трансфераза, хинон редуктаза и 5-дифосфо-глюкуронил трансфераза на уридин, чрез които канцерогените се детоксикират и по този начин се елиминират от органи-

зма. Проучванията *in vitro* показват, че флавоноидите взаимодействат директно с родопсин и модулират функцията на зрителния пигмент и защитават клетките на ретината от клетъчна смърт, възможно е смекчаване на свързаните с възрастта патологии на зрението.

Източници: Williams RJ, Spencer JP, Rice-Evans C (Apr 2004). „Flavonoids: antioxidants or signalling molecules?“. (review). *Free Radical Biology & Medicine*. 36 (7): 838–49 <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0891584904000334?via%3Dihub>

Flavonoids: an overview (A.N. Panche, 1, 2 A. D. Diwan, 2,* and S. R. Chandra) *J Nutr Sci*. 2016; 5: e47. Published online 2016 Dec 29. doi: 10.1017/jns.2016.41 <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5465813/>

Hormonal Effects of Soy Isoflavones: Studies in Premenopausal and Postmenopausal Women (Mindy S. Kurzer, *The Journal of Nutrition*, Volume 130, Issue 3, Pages 660S–661S) <https://academic.oup.com/jn/article/130/3/660S/4686185>

Fascinating Facts about Phytonutrients in Spices and Healthy Food: Scientifically Proven Facts by Premkumar, Phd Louis S. (2014) Paperback

Chapter 41 - Flavonoids and Visual Function: Observations and Hypotheses (David T. Field Lynne Bell Sarah W. Mount Claire M. Williams Laurie

Витамин D и множественната склероза

Автор: Иван Жанноел Иванов

Резюме

Множественната склероза е аутоимунно, хронично, възпалително, демиелинизиращо и дегенеративно заболяване, което засяга главния и гръбначния мозък като предизвиква комбинации от зрителни, двигателни, сетивни, координационни, тазоворезервоарни, психични и други симптоми. Засяга миелинизираните аксони на централната нервна система, при което се унищожават миелинът и това води до нарушено предаване на нервните импулси от клетка на клетка. В резултат се проявяват различни комбинации от неврологични симптоми. Етиологията на заболяването не е изяснена. Предполага се комплекс от фактори, включващ генетично предразположение, външни въздействия на околната среда и аутоимунни процеси. Съществува географска зависимост, като заболяването е по-разпространено сред бялата раса и то

предимно северноевропейци. Климатът, количеството слънчева светлина и витамин D са сред потенциалните фактори, изследвани като вероятни причини за наличието на тази географска зависимост. Витамин D заема особено важно място в епидемиологията и патогенезата на множественната склероза, като фактор от обкръжаващата среда, който може да бъде модифициран. Този витамин засилва експресията на противовъзпалителните цитокини IL-4, IL-10, TFS β -1, модулира пролиферацията, диференциацията и ефекторните функции на Т-клетките (напр. Т-хелперната активност), индуцира противовъзпалителното състояние на CD-8 клетките и инхибира проинфламаторната активност на агресивните Th-17 лимфоцити. Високите дози на холекалциферол водят до редуция в пропорцията на CD4+ интерлевкин-17+ Т-клетките в периферната кръв, което вероятно е един от главните му терапевтични механизми

при множествена склероза.

Ключови думи: витамин D, *Множествена склероза*

Ето кои са ключовите факти за заболяването и връзката му с витамин D:

- Засягат се най-често хора в активна възраст – между 20 и 40 години. По-рядко заболяването се среща при по-млади или по-възрастни пациенти. По-често то се проявява при жените, отколкото при мъжете. За първи път може да се отключи или да се влоши в следродилния период.
- Основно място в групата на външните фактори заемат вирусните инфекции. При болните от множествена склероза често се регистрират високи нива на антитела към някои вируси (паротитен, рубеолен, Herpes simplex, Varicella zoster, Epstein-Bar) и др.
- Наблюдава се зависимост на заболяемостта по отношение на географската ширина. Светът се разделя на 3 зони: с висока, средна и ниска болестност. Заболяването е по-често срещано при популации от северно-европейци. По-рядко срещано е при саами, туркмени, индианци, канадски хутерити, африканци и маори.
- По данни за България от 1997 г.; честотата е 44.5 на 100 000 души, заболяемостта е 1.03/100 000 население, регистрират се нови 80-120 пациенти всяка година, брой пациенти: 3 600. Не се разполага с нови данни

за България, но ако се приеме, че има двойно нарастване на показателите, поради подобряване на диагностичните възможности: броят пациенти би следвало да е около 7000, като всяка година се разболяват около 160 души.

- Установено е, че заболяването е по-често при хора, които имат родственици с множествена склероза.
- Открити са определени гени, отговарящи за проявата на множествената склероза, както и връзка с HLA системата.
- Основните процеси, свързани с хода и прогресията на заболяването са демиелинизация и дегенерация. Възпалителните процеси възникват рано при множествената склероза, което води до демиелинизация и аксонална загуба.
- Формират се плаки в бялото мозъчно вещество на главния и гръбначен мозък. С напредване на болестта настъпват и дегенеративни промени на нервната тъкан, което води до проблеми с паметта, концентрацията и вниманието. Затова заболяването се отбелязва като невродегенеративно, подобно на Алцхаймеровата деменция.
- Често то протича на пристъпи с различна продължителност и различна тежест. С напредването му може да няма пристъпи, а симптомите да са постоянни, като от време на време да се влошават. Съществуват форми на

заболяването, при които още в самото началото няма пристъпи, а симптомите са постоянни.

- За съжаление съвременната медицина все още не е в състояние да спре развитието на множествената склероза, а може само да го забави.

- Витамин D е известен още като „слънчевия витамин“. Той е мастно-разтворим и е съставен от витамин D1, D2 и D3. Прекурсор е на метаболитно активния хормон 1,25(OH)2D. 25(OH) D е главната циркулираща форма на витамин D. Серумната му концентрация е индикатор за статуса на витамин D. Той е стероиден хормон, който има способност да влияе на около 200 гена в човешкото тяло. Смята се, че той е превантивно средство при редица автоимунни заболявания.

- Заема особено важно място в епидемиологията и патогенезата на множествената склероза, като фактор от обкръжаващата среда, който може да бъде модифициран. Понастоящем представлява част от комплексния терапевтичен подход, прилаган при това заболяване. Епидемиологични изследвания доказват, че високите нива на витамин D се свързват с по-нисък риск от развитие на това автоимунно заболяване. Нивата му могат да бъдат относителен прогностичен белег за хода на заболяването, свързан с влошаване и повтаряне на симптомите, инвалидизиране на пациента.

- Двете основни форми на вита-

мин D са витамин D3 (холекалциферол) и витамин D2 (ергокалциферол). За разлика от витамин D3, човешкото тяло не може да произвежда витамин D2. Той се набавя с прием на храна, богата на този витамин или пък хранителни добавки. В човешката плазма витамин D3 и D2 се свързват с протеин и се транспортират до черния дроб, където се хидроксилират до 25 хидроксивитамин D (25(OH)D). Тъй като този витамин се синтезира главно в кожата (до 90% от нужните количества) под влияние на UV лъчи (с дължина на вълните 290 до 315 nm), излагането на пряка слънчева светлина за 20-30 минути на ден, в периода от април до октомври, е достатъчно за набавянето му – до 20 000 IU). При индивидите с пигментирана кожа и по-възрастни, това време трябва да е по-голямо. До 10-15% от витамина се доставя с храната.

- Функцията на витамин D е да регулира калциевата обмяна. Това влияе на развитието и функцията на мозъка, клетъчната пролиферация, апоптозата, инсулиновата секреция, регулацията на кръвното налягане, диференциацията на имунните клетки и модуляцията на имунния отговор. Витамин D повлиява множество гени, свързани с имунитета, посредством цитоплазматичен витамин D рецептор, който се експресира върху множество тъкани като невроните и глиалните клетки в гръбначния мозък и

периферната нервна система, имунни клетки, като макрофаги, активирани Т и В-лимфоцити, моноцити и др.

- Наскоро беше доказано, че генетичната експресия на алел HLA-DRB се модулира също от този витамин и съществува директно взаимодействие между него и главния локус, определящ генетичната предразположеност към заболяването. Загубата на функционалните варианти в CYP27B1 гена, кодиращ ензима за превръщане на 25(OH)D в неговата активна форма, се свързва с повишен риск за развитие на множествена склероза.

- При пациенти, които са приемали витамин D като добавка в доза >400 IU дневно, е установен 33% по-нисък риск за развитие на клинично изяви на множествена склероза, отколкото при тези без прием на добавки. Пациенти с високи нива на 25(OH)D са имали по-малко нови и активни лезии за 5-годишен период на наблюдение. Проведено е проучването BENEFIT, което анализира ролята на витамин D за прогресията на заболяването. Установява се, че изходните нива на витамин се свързват с времето за поява и развитие на неврологичната симптоматика. Нивата му могат да се използват като прогностичен белег.

- По-ниските стойности на 25(OH)D, съответно са рисков фактор за прогресия на заболяването от по-лека симптоматика към по-тежка за период от 12 месеца.

- В друго проучване, с включени 460 болни с лека форма на заболяването, е установено, че тежкият дефицит на 25(OH)D под 20 nmol/L води до два пъти по-голям риск от влошаване на заболяването в сравнение с тези пациенти с нормални нива на витамин D (>20 nmol/L)

- При едно голямо проучване (SEMCAT's Barcelona) с 1127 болни с лека симптоматика средните стойности на 25(OH)D при 503 от болните са били с 17.6 ng/mL, т.е. 44 nmol/L, ниски нива (<50 nmol/L) са установени при 72% от изследваните, като 9% от тях са били с тежък дефицит. Сравнени са с болни с нормални нива на 25(OH)D и е установено, че пациентите с екстремно ниски нива са имали 2-3 пъти по-висок риск от тежко протичане на заболяването до инвалидизиране. Установено е, че увеличаване на приема на витамин D с 10 nmol/l води до намаляване на пристъпите на множествена склероза с 11% до 13.7%. Всяко удвояване на серумните нива на витамин D намалява честотата на поява на пристъпи с 27%.

- Според Vieth и Calabresi et al., са необходими високи дози на витамин D, за да се промени имунната реактивност. Предполага се, че нивата между 90 и 130 nmol/L са оптимални при пациенти с множествена склероза.

- Mahon et al. (2003) докладват, че 48% от пациентите с множествена склероза имат субклиничен дефицит

на витамин D: серумен 25(OH)D < 50 nmol/l.

- Жените, страдащи от недостиг на витамин D, имат 43% по-висок риск да развият множествена склероза. Това показва ново изследване на Харвардския институт за обществено здраве.

- Според Ендокринното дружество на САЩ за достигане на серумни нива 25(OH)D >70 nmol/L, дневният прием на витамин D трябва да е поне 1500-2000 IU. В България, според едно проучване, тежък дефицит на витамин D се открива при около 26% от жените и 15% от мъжете.

- При липса на противопоказания, максималното насищане с витамин D може да бъде до 10 000 IU/дневно. След това може да се прилагат дози от 800 до 2000 IU дневно или с прекъсвания до 4000 IU.

- Оптималните нива на серумния 25(OH)D при множествена склероза, дозировките и времето на прилагане като допълваща терапия с витамин D понастоящем не са напълно изяснени. Има множество клинични проучвания относно индивидуалното приложение на витамин D за превенция и лечение на заболяването, но данните не са еднозначни и често са противоречиви. Дефицитът на витамин D се свързва с географските и сезонни връзки с етиологията на множествената склероза, но не е единствената причина за поява и развитие на болестта.

- В клиничната практика се препоръчва изследване на серумните нива на витамин D на 3 до 6 месеца след започване на лечението с него или при промяна в хранителния режим. Ако няма противопоказания, може да се прилагат дозировки (>10 000 IU/дневно) до достигане на високите граници на нормата. Според проучване от 2016 г. е установено, че добавянето на холекалциферол до 10 400 IU дневно са безопасни и добре поносими при болни от множествена склероза.

- Множествената склероза е социално заболяване, което засяга предимно млади хора в активна възраст. То е полиетиологично, с различен ход на протичане и различна степен на инвалидизация. Ролята на витамин D като средство за профилактика и лечение на заболяването не трябва нито да се подценява, нито да се надценява. Този витамин се включва в комплексната терапия на заболяването и не трябва да се пренебрегва.

Използвана литература:

1. Axonal damage in acute multiple sclerosis lesions B. Ferguson, M.M Matyszek, M.M Esiri, V.H. Perry Brain, volume 120, Issue 3, March 1997, Pages 393- 399.
2. Vitamin D and multiple sclerosis Prof Alberto Asccheio, Kassandra L.Munger,

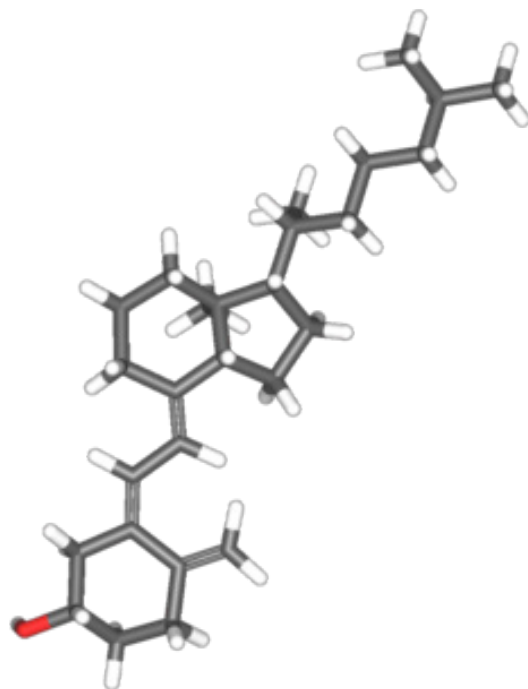
K. Claire Simon The Lancet Neurology
Volume 9, Issue 6, June 2010, Pages 599-612

3. Multiple sclerosis and vitamin D :an update B.M.VanAmerongen, C.D. Dijkstra, P. Lips, C.H.Polman European Journal of Clinical Nutrition 58, 1095- 1109(2004)

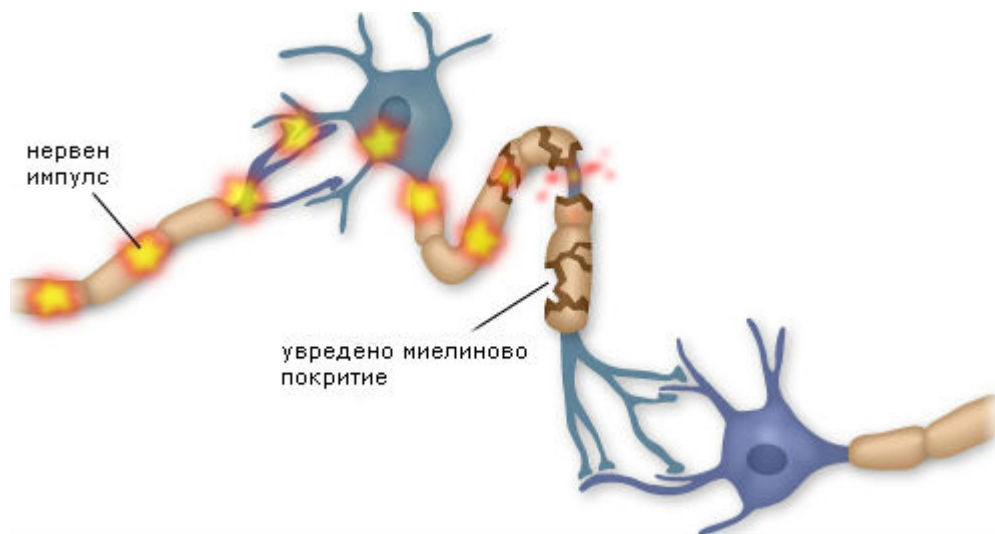
4. Immunomodulatory effects of vitamin D in multiple sclerosis Jorge Correale, Maria Celia Ystraetit, Maria Ines Gaitan Brain, Volume 132, Issue 5, May 2009, Pages 1146-1160.

5. Vitamin D as an early predictor of Multiple sclerosis Activity and Progression Alberto Ascherio, Kassandra L. Munger, Rick White et al. JAMA Neurol. 2014; 71(3): 306- 314

6. Vitamin D and Multiple sclerosis : epidemiology, immunology and genetics Kelly Claire Simon, Kassandra L. Munger and Alberto Ascherio Curr Opin. Neurol. 2012 Jun 25(3): 246-251

Cholecalciferol

Спортни травми в лицево-челюстната област и превенция с методите на челюстно-лицевата протетика

Автори: Михаела Варнева¹, Радина Варнева²

¹Доцент, Факултет „Дентална медицина”, Медицински университет-Варна

²Студентка, Факултет „Навигационен”, Висше военноморско училище „Н. Й. Вапцаров”

Резюме: Уврежданията в челюстно-лицевата област се характеризират със специфични особености и водят до едновременно нарушаване както на функциите на много органи, така и на различни тъкани (меки и твърди). Травмите, причинени по време на спортни занимания или екстремни преживявания, могат да доведат до трайни увреждания в устната кухина. Нашата цел е да опишем различните видове травми в лицево-челюстната област и протекторите, благодарение на които спортът става по-безопасен. За постигане на целта проучихме литературни и интернет източници, и използвахме

собствен опит по темата. Усложненията, които могат да предизвикат фрактурите на челюстите и зъбите трябва да накарат спортистите да се замислят за собствената си безопасност и да използват шини с максимална защита. Познавайки теорията и практиката, на базата на собствения опит препоръчваме използването на индивидуално изработени трислойни шини при контактните спортове. *Ключове думи:* увреждания в лицево-челюстната област, контактни спортове, видове протектори, обзор

Основен и специфичен раздел на протетичната стоматология е лицево-челюстното протезиране (2-5). Този раздел изучава и се занимава с профилактиката и лечението на вродените аномалии и придобитите травматични или болестни увреж-

дания на костите, меките тъкани и сетивните органи както при децата, така и при възрастните (1-5). Уврежданията в тази област се характеризират със специфични особености и водят до едновременно нарушаване както на функциите на много органи, така и на различни тъкани (меки и твърди) (1-5).

За изучаването, профилактиката и лечението на уврежданията има значение систематизирането им по вида на причините, довели до появата им. Придобитите увреждания са много голяма група, която се разделя на военновременни и мирновременни. Мирновременните са много разнообразни, поради разнообразния характер на човешките дейности. Те са последица от различни заболявания и от различен вид травматизъм, включително и спортен, който е сред причините за фрактури на лицевите и челюстните кости (2,5). Травми на лицето и зъбите могат да бъдат причинени от нараняване от контактни спортове като: бойни спортове, футбол, хокей, баскетбол, бейзбол, хандбал, и др. Такава травма може да включва кървене от носа или ушите, сътресение, виене на свят, загуба на съзнание, дезориентация, тежко главоболие и болки в ушите, или счупване (фрактура) на черепа и/или челюстите и зъбите (7).

Горната челюст е неподвижно свър-

зана с костите на черепа. Фрактурите при нея, се класифицират най-общо като частични и тотални. Частичните обхващат предимно алвеоларния гребен в различни негови участъци – в областта на фронталните зъби, на страничните зъби или небната кост. Обикновено се фрактурира част от алвеоларния гребен с група зъби. Броят на фрагментите зависи от броя на фрактурните линии. Понякога фрактурната линия преминава по-високо и може да засяга и максиларния синус, а в областта на предните зъби –

и носната кухина. Често са наранени и устните. **Фрагментите при частичните фрактури на алвеоларния гребен са или увиснали надолу и нарушават оклузията, или са вклинени към максиларния синус. Много често зъбите включени във фрагмента са също засегнати и имат фрактура на коронките или корените си (1,2,5,9).**

Долната челюст е подвижна, има голяма повърхност и множество слаби анатомични места. Според локализацията си фрактурите се класифицират: фрактури на тялото, ъгъла и клона на челюстта. Във фронталния участък фрактурната линия преминава най-често по средната линия

Снимки 1, 2 и 3 Травми на горната челюст и зъбите
(1-собствен архив, 2 и 3-архив на д-р Л. Гълъбов)

(между централните резци) и в областта на кучешките зъби. В страничните участъци, фрактурната линия преминава в областта на предкътниците и кътниците. Фрактурите на ъгъла на челюстта се локализируют в областта на мъдреца или зад него. Фрактурите на клона на челюстта могат да бъдат надлъжни, коси и напречни, в основата на ставния израстък, на шийката, на ставната главичка. **Наблюдават се различни видове усложнения. Ранните усложнения са: кръвоизливи, разместване на фрагментите, възпаления и тризмус.** При фрактури на ъгъла или тялото с разместване на фрагментите, **съдово – нервният сноп може да се разкъса и да предизвика хематом (1,2,5,8).**

Травмите, причинени по време на спортни занимания или екстремни преживявания, могат да доведат до неприятни увреждания в устната

кухина (6), които да затруднят или възпрепятстват социалните дейности на индивида.

При много спортове съществува опасност от получаване на удари в областта на челюстите, при падане, директен сблъсък с противников играч или от летящ обект (топка, шайба, стик и т.н.). В резултат се получават тежки травми, които могат да доведат до загуба на един или повече зъби и счупване на челюстта. Предпазните зъбни шини/протектори/назъбници са приспособления, които се поставят в устата, като покриват зъбите и алвеоларните гребени (венците) и могат да предпазят от наранявания (6).

Протекторите за уста, известни още и като боксърски шини или гуми за уста, се носят с цел предпазване от травми при контактните спортове. Те могат да обхващат едната или и двете челюсти. Когато обхващат едната

челюст, то това е горната. Шината показана на снимка 5 в предната си част има пластмасова дръжка, която след поставяне на шината в устата се маха и се получава малък отвор, през който спортистът диша. Двучелюстните фабрични шини са неудобни. Затрудняват дишането, говора и не са предпочитани от спортистите.

Снимка 4. Двуслойна
едночелюстна фабрична шина
(12)

Снимка 5. Еднослойна двучелюстна
фабрична шина (собствен архив)

Според начина на изработване протекторите за уста биват няколко вида:

1. Масови протектори за уста – предлагат се в спортните магазини и са евтини. Използват се без допълнителна обработка. Предлагат се в различни цветове и големини. Те не прилягат плътно по зъбите и алвеоларните гребени. От там идват и проблеми със задържането в устата, дишането и защитата е минимална. Поради тези причини не са за препоръчване.

2. Протектори за уста с преваряване „размекни и захапи“ – много разпространени и по-добре предпазват зъбите и челюстите. Самият назъбник е направен от термопластичен материал. Според инструкцията, той се поставя във вряща вода за известно време, за да омекне, а след това се слага още докато е горещ в устата и се притиска, за да обхване зъбите и алвеоларния гребен. Може да бъде еднослойен или двуслойен. Не може да прилегне плътно в устата и изтънява повече от необходимото при някои от зъбите.

3. Протектори за уста с гел – вместо да се преварява, той се предлага заедно с две смеси в различни опаковки. Когато се прави, двете смеси, които наподобяват пластилин, се размачкват около минута, а след това се слагат в самия протектор. Трябва

да се постави в устата, да се притисне и да се захапе. След известно време, протекторът и смесите се втвърдяват, остават слепени и сравнително плътно прилягат по зъбите и челюстите. Добре се задържат в устната кухина и не пречат на дишането и говора. Те осигуряват най-висок клас защита от фабрично изработените и предлагани на пазара спортни шини.

4. Индивидуално изработени – протектори за уста по поръчка, които са най-скъпи, но предлагат и най-висок клас защита и удобство (10). Изработват се от дентален екип. Могат да бъдат еднослойни, двуслойни и трислойни. Технологиите, по които се изработват е бърза и лесна в сравнение описаната от Боянов и използвана технология в края на миналия век (1,2,5,13).

Спортните шини могат да се носят и от спортисти, които в момента имат поставени ортодонтски апарати. При неснемаемите ортодонтски апарати или брекети, шините се изработват или адаптират по зъбите, заедно с брекетите. Тези, които ги носят знаят, че те не се свалят от пациента. Ако спортистът се лекува със снемане ортодонтски апарат, то той трябва да се сваля, за да се постави назъбникът. Адаптирането в устната кухина или снемането на отпечатъци от зъбните редици и челюстите става без снемания ортодонтски апарат.

Цел: Да опишем различните видове

травми в лицево-челюстната област и протекторите, благодарение на които спортът става по-безопасен.

Материали и методи: За постигане на целта проучихме литературни и интернет източници, и използвахме собствен опит по темата.

Обсъждане: Спортът е професия за някои, а за други е хоби, с което си доставят удоволствие. И в единия, и в другия случай той трябва да бъде безопасен за този, който го практикува. В интернет пространството е пълно с реклами и онлайн магазини за продажба на фабрични спортни шини. Опитвахме се да бъдем полезни за спортистите от контактните спортове, като обясним сериозността на травмите в челюстно-лицевата област и начина за предпазване от тях. Поради масовите реклами в интернет, лесната им достъпност и ниска цена, спортистите използват най-често по-горе описаните под номера 1, 2 и 3 спортни шини.

Познавайки теорията и практиката, на базата на собствения опит препоръчваме използването на индивидуално изработени трислойни шини, особено при контактните спортове.

Индивидуалното изработване на предпазни шини изисква сформирание на екип от дентален лекар, дентален асистент и зъботехник. Денталният лекар с помощта на денталния асистент сменя отпечатък от горната и долната челюст и взема регистрат

с повдигане на захапката. Зъботехникът отлива отпечатъците от твърд гипс III или по-добре IV клас. Оформя цокъла на работните модели на гипсорезачка. За да изработи шината, зъботехникът трябва да притежава специален апарат, който работи под вакуум или налягане, което се създава от компресор. В зависимост от това от колко слоя е протекторът за уста, зъботехникът изтегля последователно фолията с определена дебелина и твърдост. Най-горното фолио се предлага в различни цветове и комбинации от цветове. Така спортистът може да избере цвят или комбинация от цветове, както и да пожелае вграждане на кратък текст, емблема, лого (предварително ламинирани) или др.

Индивидуално изработената спортна шина има следните преимущества: много висока степен на предпазване, защото приляга плътно по зъбите и алвеоларния гребен при поставяне в устата. При нея има сравнително еднаква дебелина и най-голямо абсорбиране на удара от различните по твърдост слоеве, от които е направена. Спортисти споделят, че е комфортна по време на носене, бързо свикват с нея и позволява свободен говор.

Снимка 6. Шината поставена в устата на спортиста (собствен архив)

При децата и подрастващите челюстните кости растат и се развиват, сменят се зъби, никнат нови и това намалява степента на защита от шината, защото не приляга плътно по зъбите и алвеоларния гребен. Родителите на първо място и треньорите са тези, които следят за безопасността на децата по време на спортните занимания. Назъбникът трябва да се подменя периодично, затова се изработва отново. При възрастни, при които е завършил растежът на лицевите кости, няма нужда от честа смяна, но все пак в определен период се налага, защото има стареене на материала, от който е направена.

За да се използва по-дълго време

зъбната шина, е важно за нея да се полагат грижи. След всяка употреба трябва да се мие с хладка вода, сапун и четка за зъби. Когато не се използва, трябва да се съхранява в специална твърда кутия. Шината трябва да лежи свободно в нея, без да се мачка и огъва. Може да се

намери някаква пластмасова кутия, подходяща по големина, или да се закупи специална. Те се предлагат в различни големина и цветове.

Снимка 7. Специална кутия за съхранение (детска) (собствен архив)

В заключение можем да обобщим, че болката и усложненията, които могат да предизвикат фрактурите на челюстите и зъбите, трябва да накарат спортистите да се замислят за собствената си безопасност и да не правят компромиси със средствата за предпазване от фрактури (счупвания) и наранявания в лицево-челюстната област. Добре би било да се

използват индивидуално изработени многослойни шини, но за тези които не могат да си го позволят, като компромисен вариант, могат да изберат фабричните шини с гел, които според нас са на второ място (след индивидуалните) и защитават сравнително добре зъбите и челюстите от травми. Винаги при контактните спортове, трябва да се носи протектор/назъбник, който да осигурява много висока степен на защита.

За да носи удоволствие и приятни емоции, спортът трябва да бъде максимално безопасен както за професионалистите, така и за любителите.

Литература:

1. Боянов Б. 1960. Учебник по технология на челюстно-лицевото протезиране, Медицина и физкултура. София. 98
2. Георгиев Г. и колектив. 1993. Лицево-челюстно протезиране. Quintessence BG, София. 115
3. Копейкин В. Н., Л. М. Демнер. 1985. Зубопротезная техника, Учебная литература для учащихся медицинских училищ, Медицина, Москва, 396
4. Копейкин В. Н., под редакцией, 1988. Ортопедическая стоматология, Для студентов медицинских институтов, Стоматологический факультет, Медицина, Москва, 507
5. Пеев Т. и колектив. 1997. Зъбни протези и ортодонтически апарати. Ме-

дицина и физкултура, София. 388

6. <http://primadent.bg/zubni-shini-za-sportisti.html> (12.03.2019,15.30)

7. <http://www.medwob.com/bg/486.html> (12.03.2019, 15.00)

8. <https://www.maxillofacial.bg/lowerjawfractures.htm> (16.03.2019, 15.00)

9. <https://www.maxillofacial-bg.com/upperjawfractures.htm> (17.03.2019, 15.00)

10. <https://mma.bg/statii/drugi-statii/protectori-za-usta---vidove-i-poddrazhka> (18.03.2019,16.40)

11. <https://mma.bg/shop/protectori-za-usta> (12.03.2019, 16.30)

12. <https://leaderfitness.net/produkt-kategoriya/%D0%B1%D0%BE%D0%> (12.03.2019,17.00)

13.

14.

15. <https://www.erkodent.de/> (12.05.2019, 15.00)

Адрес за контакт: доц. Михаела Варнева, д.м., Факултет „Дентална медицина”, Медицински университет-Варна, бул. „Цар Освободител” 84, e mail: varneva@mail.bg

Роля и значение на правото на ЕС при защита на правата на пациентите с онкологични заболявания в България

Автор: Росица Руменова Рогова, доктор по административно право и процес

Резюме: С членството на Република България в Европейския съюз възникна необходимостта от хармонизация на законодателството ни с общоевропейското, но десет години след приемането ни все още съществуват пропуски и несъответствия.

Пример за това е липсата на правна уредба, която да урежда възможността определена категория пациенти да бъдат лекувани посредством експериментален и нерегистриран в нито една държава лекарствен продукт. Подобни действия са напълно допустими съобразно специалните правила, регламентиращи тази сфера на обществени отношения на ниво Европейски съюз.

Създаването на правна регламентация, която да описва реда и предпоставките за достъп до такъв тип лече-

ние в България е възможна позитивна мярка за преодоляване на дискриминационното положение, в което се намират определена група терминално болни пациенти.

Краткият анализ показва, че изцяло в правомощията на министъра на здравеопазването е въвеждането на нормативната уредба, уреждаща възможността тези пациенти да получат адекватно лечение.

Ключови думи: Здравеопазване, несъответствие, права на пациенти, нарушения, налагане на санкции.

Role and importance of EU law in protecting the rights of patients with oncological diseases in Bulgaria

Rositsa Roumenova Rogova
PhD student at the Department of „Public
Law“

at the Faculty of Law at the UNWE
e-mail: rosica.rogova@abv.bg

Abstract: *Bulgarian membership in the European Union has necessitated the harmonization of our legislation with the European, but ten years after our adoption there are still gaps and inconsistencies.*

An example of this is the lack of legislation regulating the possibility for a particular category of patients to be treated through an experimental and unregistered in any country medicinal product. Such actions are fully permissible in accordance with the special rules governing this area of public relations at the level of the European Union.

The creation of a legal regulation that describes the order and prerequisites for access to such treatment in Bulgaria is a possible positive measure to overcome the discriminatory situation of a particular group of terminally ill patients.

The brief analysis shows that it is entirely the responsibility of the Minister of Health to introduce the legal framework regulating the possibility for these patients to receive adequate treatment.

Keywords: *Healthcare, inconsistency, patient rights, violations, sanctions.*

В Регламент (ЕО) № 726/2004 на Европейския парламент и на Съвета на Европейския съюз от 31 март 2004 година за установяване на процедури на Общността за разрешаване и контрол на лекарствени продукти за хуманна и ветеринарна употреба и за създаване на Европейска агенция по лекарствата е предвидена възможността всяка държава да въведе законови норми, които да позволят на хората с животозастрашаващи заболявания да изберат как да бъдат лекувани, когато конвенционалната медицина не може да им помогне.

Институциите се позовават на придобития опит след приемането на [Директива 87/22/ЕИО](#) на Съвета на ЕС от 22 декември 1986 г. за сближаване на националните мерки, отнасящи се до пускането на пазара на високотехнологични лекарствени продукти, по-специално на продукти, получени по биотехнологичен път, който показва, че е необходимо да се въведе централизирана процедура за разрешаване, която да бъде задължителна за високотехнологичните лекарствени продукти, по-специално за продуктите, произведени чрез биотехнологични процеси, с оглед съхраняването на високото ниво на научна оценка на тези лекарствени продукти в Европейския съюз. Това би допринесло за съхраняване на доверието на пациентите в медицинската професия и е

особено важно в контекста на появата на нови терапии.

В него се посочва още, че с цел хармонизиране на вътрешния пазар на нови лекарствени продукти, тази процедура следва освен това да придобие задължителен характер за лекарствата сираци и всички лекарствени продукти за хуманна употреба, съдържащи напълно нова активна субстанция, например такава, която все още не е разрешена в Общността, терапевтичното показание за която визира лечението на синдрома на придобитата имунна недостатъчност, рака, невродегенеративните смущения или диабета. В срок от четири години от датата на влизане в сила на този регламент процедурата следва да придобие задължителен характер и по отношение на лекарствените продукти за хуманна употреба, съдържащи нова активна субстанция, терапевтичното показание за които визира лечението на автоимунните заболявания и други нарушения на имунните функции и вирусните заболявания.

По-конкретно, в чл. 83 от Регламент (ЕО) № 726/2004 е предвидено изключение от член 6 от Директива 2001/83/ЕО, според което държавите членки могат да предоставят лекарствените продукти за хуманна употреба от настоящия регламент, на разположение за целите на палиативната употреба, спадащи към категориите, посочени в член 3, параграфи 1 и 2 от

този регламент, съгласно които:

1. На пазара на Общността могат да бъдат пускани единствено фигуриращи в приложението лекарствени продукти, за които има разрешения за търговия, надлежно издадени от Общността в съответствие с разпоредбите на Регламент (ЕО) № 726/2004.

2. За всеки нефигуриращ в приложението лекарствен продукт може да бъде предоставено разрешение за търговия от Общността в съответствие с разпоредбите на регламента, ако:

а) лекарственият продукт съдържа нова активна субстанция, за която не е имало разрешение в Общността към датата на влизането в сила на настоящия регламент; или

б) заявителят демонстрира, че лекарственият продукт представлява нововъведение от гледна точка на неговата терапевтична, научна или техническа стойност, или че предоставянето на разрешение в съответствие с този регламент е в интерес за пациентите или здравето на животните на общностно равнище;

По смисъла на цитирания член, „палиативна употреба“ означава предоставяне на лекарствен продукт, спадащ към категориите, посочени по-горе, на разположение по хуманни съображения на група пациенти, страдащи от хронично или тежко инвалидиращо заболяване или заболяване, което може да се счита за животоза-

страшаващо и което не може да бъде лекувано удовлетворително с помощта на разрешен лекарствен продукт. Съществува изискване лекарственият продукт да бъде или обект на заявление за разрешение за търговия по смисъла на член 6 от цитирания регламент, или в процес на клинично изпитване.

В българското законодателство, въпреки наличието на цитираната по-горе европейска регламентация от 2004 г., липсват норми, разрешаващи подобен род медицински действия и поради тази причина дори и да има възможност за алтернативно лечение на тежко болни пациенти, то не може да бъде приложено. Това е подтикнало петима българи да се възползват от правото си да заведат дела срещу държавата, като до приключването им с влязло в сила съдебно решение, двама от тях са намерили възможност и са заминали за страни от ЕС, където подобно лечение е регламентирано, а другите трима са починали.

В следствие на тези дела вече има практика, която приема, че липсата на правна уредба, уреждаща възможността определена категория пациенти да бъдат лекувани посредством експериментален и нерегистриран в нито една държава лекарствен продукт, въпреки че подобни действия са напълно допустими съобразно специалните правила, регламентиращи тази сфера на обществени отношения

на ниво Европейски съюз, съставлява нарушение на човешките права (Решение № 4825/2017 г. на АССГ и Решение № 1630/2017 г. на ВАС).

Със свое Решение № 350/2014 г., 5-ти разширен състав, Комисията за защита от дискриминация приема, че в резултат на липсата на норми, които да конкретизират и гарантират упражняването на установените от Конституцията и международните договори, по които България е страна, основни права на група граждани на държавата, а именно – терминално болни пациенти, на които не е предоставена възможност при каквито и да е било условия да имат достъп до определена група лекарствени продукти, независимо от становището на лекуващия им лекар, представлява нарушение по признак „увреждане“.

Нормата на § 1, т. 1 от Закона за интеграция на хората с увреждания (ЗИХУ) дава легална дефиниция на понятието „увреждане“, а именно всяка загуба или нарушаване в анатомичната структура, във физиологията или в психиката на даден индивид. Съгласно § 1, т. 2 „човек с трайни увреждания“ е лице, което в резултат на анатомично, физиологично или психическо увреждане е с трайно намалени възможности да изпълнява дейности по начин и в степен, възможни за здравия човек и за което органите на медицинската експертиза са установили степен на намалена работоспособност или са

определили вид и степен на увреждане 50 и над 50 на сто.

В цитираното решение КЗД по съдебен ред е препоръчала на основание чл. 47, т. 6 от Закона за защита от дискриминация на министъра на здравеопазването да издаде наредба за изменение и допълнение на Наредба № 10/17.11.2011 г. за условията и реда за лечение с неразрешени за употреба в Република България лекарствени продукти, както и за условията и реда за включване, промени, изключване и доставка на лекарствени продукти от списъка по чл. 266а, ал. 2 от Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина, чрез което да бъде предвидена възможност за предписване на нерегистриран в нито една държава лекарствен продукт, който е обект на клинично изследване, спрямо терминално болни пациенти.

Върховният административен съд в свое Решение № 1630/2017 г. по адм. дело № 12978/2015 г., 5 отделение е възприел, че създаването на правна регламентация на реда и предпоставките, при които да бъде допустимо предписването на лекарствени продукти без регистрация в нито една държава, е възможна позитивна мярка за преодоляване на дискриминационното положение, в което се намира определена група болни пациенти. Подобна нормативна уредба е допустима и съобразно специалните правила, регламентиращи тази сфера на общест-

вени отношения на ниво Европейски съюз. ([чл. 3, параграфи 1, 2](#) и чл. [83 от Регламент \(ЕО\) № 726/2004](#) на Европейския парламент и на Съвета от 31 март 2004 г. за установяване на процедури на Общността за разрешаване и контрол на лекарствени продукти за хуманна и ветеринарна употреба и за създаване на Европейска агенция по лекарствата).

В [чл. 6 от Директива 2001/83/ЕО](#) се забранява пускането на пазара в държава членка на лекарствени продукти без издадено разрешение за пускане на пазара от компетентните органи на същата държава членка. По изключение по силата на [чл. 83 от Регламент \(ЕО\) № 726/2004](#) това е допустимо за лекарствените продукти, предназначени за научно-изследователски изпитания, но без да се нарушават изискванията на [Директива 2001/20/ЕО](#) на Европейския парламент и на Съвета от 4 април 2001 г. относно сближаване на законовите, подзаконовите и административните актове на държавите членки, относно прилагането на добрата клинична практика при провеждане на клинични изследвания върху лекарствени продукти за хуманна употреба.

В мотивите към цитираното съдебно решение, ВАС приема, че при съвместно тълкуване на посочените две разпоредби следва да се приеме, че в тях нормативно е закрепен балансът на защитимите конкуриращи се интере-

си – ограничаване на риска за живота и здравето на пациентите (разрешителен режим на лекарствените продукти) и правото им на личен живот (включващ и правото на избор на лечение и човешко достойнство) като е предоставена възможност на държавите членки да създадат детайлна правна уредба относно условията, при които да е възможно предоставянето на определена група пациенти на лекарствени продукти, за които няма издадено разрешение.

Създаването на правна регламентация, която да описва реда и предпоставките за достъп до такъв тип лечение в България е възможна позитивна мярка за преодоляване на дискриминационното положение, в което се намират определена група терминално болни пациенти.

Краткият анализ показва, че изцяло в правомощията на министъра на здравеопазването е въвеждането на нормативната уредба, уреждаща възможността тези пациентите да получат адекватно лечение.

Министърът на здравеопазването е централен орган със специална компетентност. В чл. 5, ал. 1 от Закона за здравето и чл. 5 от Устройствения правилник на Министерство на здравеопазването са уредени основните компетенции на министъра, а именно:

- общо ръководство на системата на здравеопазване, както и специален контрол върху определени видове

дейности. Това са: осъществяване на спешна медицинска помощ, трансфузионна хематология, стационарна психиатрична помощ, трансплантация, здравна информация, медикосоциални грижи за деца, качество на дейността в лечебните и здравни заведения, медицинска експертиза.

- осъществява специален контрол и т. нар. „методическо ръководство“ върху медицинската дейност на лечебните заведения, които са създадени към Министерския съвет, Министерството на отбраната, Министерството на вътрешните работи, Министерството на правосъдието, Министерство на транспорта и съобщенията.

Съгласно [чл. 221, ал. 1 от Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина \(ЗЛПХМ\)](#) министърът на здравеопазването определя в наредба медицинските специалисти, които могат да издават рецепти, реда за предписването на лекарствени продукти, срока за изпълнението, както и случаите и реда, по който магистър-фармацевтът може да откаже да изпълни лекарско предписание. С наредба на министъра на здравеопазването се определят и правилата за Добра клинична практика, която е приложима при клиничните изпитвания на лекарствени продукти върху хора – [чл. 82, ал. 3 от ЗЛПХМ](#).

Следователно министърът на здравеопазването е овластеният по силата на закона орган, който има право за из-

дава подзаконовни нормативни актове за регулиране на реда за предписване на лекарствени продукти и правилата за Добра клинична практика при клиничните изпитвания на лекарствени продукти върху хора. Изцяло в неговите правомощия е и изготвянето на нормативна уредба, която да помогне на хората с онкологични заболявания сами да определят и ръководят остатъка от живота си и да се ползват от достиженията на науката и медицината без значение дали са разрешени.

Използвана литература:

1. Голева, П., Куцарова, О. „Гражданската и административната отговорност в здравеопазването“, Поля Голева и Олга Томова-Куцарова, София, 2012 г., ИК „Труд и право“.
2. Директива 2001/20/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 4 април 2001г. относно сближаване на законовите, подзаконовите и административните актове на държавите-членки.
3. Закон за здравето.
4. Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина.
5. Зиновиева Д. „Медицинско право“, София, Сиела 2016 г.
6. Конвенцията за защита на правата на човека и основните свободи.
7. Лазаров К., „Административно право“, София, 2011г., ИПЛ „Фенея“.
8. Решение № 1630/2017 г. на ВАС.
9. Решение № 4825/2017 г. на АССГ.
10. Регламент 726/2004г. на Европейския парламент и на Съвета от 31 март 2004 година за установяване на процедури на Общността за разрешаване и контрол на лекарствени продукти за хуманна и ветеринарна употреба и за създаване на Европейска агенция по лекарствата.
11. Сивков, Ц., Зиновиева, Д., „Административно право“- специална част, София 2015, Сиби.

Публицистиката на Христо Ботев – будната съвест на българското Възраждане

Автор: Стефани Стефанова

Абстракт: Образът на Христо Ботев винаги е бил многозначителен и многостранно интерпретиран от специалисти в различни области. И докато поетичното му наследство е дълбоко изследвано, то публицистиката му остава затворена в строгите научни рамки на интерпретаторите и историците на българската журналистика. Настоящият текст има за цел да хвърли яснота върху статиите му, както и за тематичния обхват на материалите му, поместени в издаваните от самия него вестници. Текстът ще изясни защо Ботевата публицистика е прогресивна от гледна точка на идеите и тяхната практическа реализация на страниците на вестник „Дунавски лебед“.

Ключови думи: *българска публицистика, Българско Възраждане, програмна статия.*

Заедно с Васил Левски, Христо Ботев е разглеждан като емблема на българското Възраждане. Това е така, защото освен с героичната си смърт, Ботев остава в историята и със своите художествени

творби, както и с публицистиката си. В съвременните интерпретации на творчеството на революционера се обръща внимание основно на неговите стихотворения. Не по-малко внимание заслужават и статиите на поета, публикувани в различни периодични издания от периода на Възраждането. Най-ранните прояви на Ботев като журналист, той материализира на страниците на вестник „Гайда“, където публикува стихотворението „Майце си“, но за начало на неговата позната и днес публицистична дейност се смята периодът, в който Ботев започва да сътрудничи на вестник „Свобода“ с няколко дописки, които бележат и неговата журналистика, изцяло доминирана от идеята за свобода и борба. През пролетта на 1871 година, поетът започва да издава и първия вестник, списван изцяло от него самия. На 10-ти юли същата година в Браила Ботев започва издаването на емблематичния вестник „Дума на българските емигранти“. Появата на това издание бележи един от върховете в българското освободително революционно дви-

жение. Този вестник е и една от емблемите на българската журналистика въобще. Въпреки че Ботев успява да напише само първите четири броя на вестника, заради разболяване от тиф, то именно за тези броеве Георги Боршуков казва, че: „те тежат много повече, отколкото стотици броеве на други, по-обикновени журналисти. Те са начало на цяла епоха в българската революционна журналистика“.

В първия брой на „Дума на българските емигранти“ е поместена програмната статия на изданието „Наместо програма“, чието мото гласи „Истината е свята, свободата е мила!“. Този текст показва, че на небосклona на българската публицистика е изгряла нова звезда. Въпреки че през този период излиза и вестник „Свобода“ на Любен Каравелов, то Ботевото издание още в своето начало заявява нещо ново и непознато до този момент в българската журналистика, а именно това, че Ботев пламенно критикува и отрича тогавашния български печат в Румъния, заради неговата непоследователност и липса на критичност. От тази своя позиция той изключва списваните вестници от Раковски и Каравелов. В програмната си статия в „Дума на българските емигранти“ Ботев предлага идеята за създаване на нов тип вестник, който да е орган на революционната емиграция. Според поета, този вестник трябва да бъде еднакво критичен и остър както към

турските господари, така и към българските чорбаджии, защото смята, че народът изпитва еднаква омраза както към едните, така и към другите. Особено безпощаден е и към българското духовенство, за което изрича тежките думи, че: „тази непорината византийска воня, която продаде и съсипа народа, а днес носи на шия ключовете на неговите окови“. В тази програмна статия на вестника за първи път в печата от този период ясно и категорично се появява искането да се води едновременна борба както за национална, така и социална свобода. Ботев разглежда двете свободи само в тяхното хармонично единство и за него, ако липсва едната, то тогава се случва замяната на едно робство с друго. В своя програмен текст, Ботев определя делото на емиграцията като мисия. Революционерите отвъд пределите на родината не трябва да се отказват от идеята за освобождение и трябва с всички сили да продължат борбата.

Снимка 1

Текст към снимката: „Дума на българските емигранти“ е първият вестник, списван от Христо Ботев. Първият брой излиза на 10 юни 1871 година в Браила. В това издание са събрани най-характерните за автора фейлетони и публицистика.

Важен елемент в публицистиката на Ботев е пълното припокриване между написаното в програмната статия и

ИСТОРИЯ

съдържанието на самото издание. Още в първото изречение на „Наместо програма“ поетът отправя остра критика към тогавашните вестници. Той заявява, че „една от главните причини за неуспеха на нашите вестници, особено на тия, що са се издавали отсам Дунава, е и тая, дето между програмата и съдържанието на почти всеки вестник, между обещанията и изпълнението на редакторите почти всякога е имало такава разлика, каквата има между мохамеданския рай и християнската мъка. Нашите редактори в програмите си обещаваха са златни гори на читателите си, но тутакси след тези обещания, след тези сладки и медени вестникът им замязва на голо поле без цел, без характер, на коя намясто обещаните гори читателят вижда някакви си търни...“. В контекста на написаното от Ботев, то неговият вестник прави изключение. В редактираните от самия автор първи четири броя са включени 20 различни произведения. Само четири от тези 20 не са дело на Ботев. На страниците на „Дума на българските емигранти“, Ботев издава статиите „Наместо програма“ в брой 1. В следващия и по-следващия брой излиза материалът „Народът вчера, днес и утре“. В брой 2 е отпечатан памфлетът „Смешен плач“, както и „Петрушан“. В брой 3 е публикувана статията „Злато“, а в следващия брой 4 излиза и материалът „Решен ли е църковният въпрос“. Въпреки сравнително малкия

брой материали, написани от Ботев в „Дума на българските емигранти“, то не може да не се отбележи изключителното значение на тези материали, които са изобличителни за недъзите както на поробителите, така и на самите българи. Основният въпрос, който доминира пряко или косвено на страниците на вестника е свързан с освобождението на българския народ. Статиите имат за цел да аргументират и да докажат, че българският народ е узрял да се бори за свободата си и, че това може да се случи само по пътя на народното въстание.

Втория си материал във вестника, „Народът вчера, днес и утре“ Ботев посвещава на обикновения българин, който трябва да търпи зверствата на поробителя. Всичко това, Ботев описва с думите: „днес не убиват никого беззаконно, а законно, не набиват на кол, а като кол всекиго набиват, не бесят в къщи, по стрехи и по черници, а на определени места за гявурски касапници...“. В тези два първоначални материала, поетът не е достигнал до идеите за интернационализъм, до които стига по-късно в своята публицистична дейност. В този текст Ботев отрича всичко чуждо, всичко наложено отвън. Революционерът е и против вмешателството на западна Европа с цел да спаси Турската империя от нейната гибел. Това става повод Ботев да напише за Турция, че в нея „няма живот, няма бъдеще, тя е труп

на смъртния одър“. Поетът допълва, че единственият изход е народна революция, радикален преврат, който може да се превърне в „триумфална врата“ за българския народ. В статията си „Злото“ Ботев представя действителността в Турция. В този материал, българинът отново пише за ролята на журналистиката и прави тъжната констатция, че: „вестниците са пълни със злоупотребления, с такива зверства, пред кои самия хотентот, самият папуанец, човек, който е още в зверско състояние, и той би потопил очи и усетил укор в съвестта си“.

В първите четири броя на „Дума на българските емигранти“ Ботев не успява да засегне всички обществено-значими теми за българите. Поетът споменава само косвено културата, просветата и стопанството, които са неделима част от живота на българина. От трите теми, Ботев обръща повече внимание на образованието. В статията „Смешен плач“ той заявява своята позиция за светско училище, което да е освободено от религиозни догми. За училището Ботев казва, че то не трябва да бъде на „Златоуста и Лойола, на Вилхема и Наполеона, а онова на Фурие и Прюдона, на Кювие и Нютона“. В тази статия поетът категорично отрича и еволюционисткия печат.

В „Дума на българските емигранти“ Ботев не успява да разгърне и разгледа детайлно външнополити-

ческите въпроси, но в статията „Злото“ авторът не пропуска да отбележи положителната политика, която води западна Европа към Турция. Позиция, която Ботев не приема. Авторът не подкрепя и панславянската идея. Той говори за федерация, в която да влизат славянските държави, но всяка от тях да следва своето собствено развитие.

Публицистиката на Ботев е еталон по отношение на социалната ангажираност на автора, както и по отношение на строго следваната хармония между програма и съдържание. Личността на революционера най-ясно определя Петър Динеков, който казва, че: „Ботев като личност и слово, като мисъл и дело най-силно олицетворява епохата, в която живее и се бори, най-пълно покрива нейната същност и нейното прогресивно движение, превръща се в неин символ и живее в нашето съзнание като неин гений“.

Литература:

Ботев, Христо. *Избрани творби*. Изд. „Български писател“, София, 1976

Волков, Евгений. *Христо Ботев*. Изд. „ФАБ“, София, 2009

Зарев, Пантелей. *Класиците*, Том I. УИ „Свети Климент Охридски“, София, 2009

Серафимов, Цанко. *Стълбове на българската духовност*. Изд. „Слово“, Велико Търново, 2006

Преговори между България и Великобритания за премахване на режима на капитулациите

Автор: Емил Александров, доктор по история – В. Търново

Negotiations between Bulgaria and the Great Britain for removing the capitulation regime

Author: Emil Aleksandrov, Doctor of History – V. Tarnovo

Резюме: В настоящото изследване си поставяме за цел да покажем българо-английските преговори по въпроса за отмяна на режима на капитулациите. Последните вече са несъвместими след признаването на независимостта на Царство България. От всички Велики сили обаче все още Великобритания иска да запази своите привилегии и права, които си е извоювала във времето. В периода от 1909 г. до 1912 г. правителствата на А. Малинов и на Ив. Е. Гешов се опитват да променят английското мислене и да защитят българските национални интереси.

Abstract: In this study, we aim to show the Bulgarian-English negotiations on the

abolition of the capitulation regime. The latter are incompatible after the recognition of the independence of the Kingdom of Bulgaria. Of all the Great Powers, however, Britain still wants to preserve its privileges and rights that it has gained over time. In the period from 1909 to 1912 the governments of A. Malinoff and Iv. E. Gueshoff attempt to change English thinking and protect Bulgarian national interests.

Keywords: Bulgarian Kingdom, Great Britain, capitulation regime, A. Malinoff, Foreign office, sir Edward Grey, Iv. E. Gueshoff

Успешното приключване на делото на независимостта е своеобразен атестат, за зрелост на българските управляващи. В заплетения възел на европейските взаимоотношения, те се ориентират правилно и действат с оглед на перспективните, стратегически цели на държавата.¹ Новият статут на България не само не намалява, а напротив увеличава политическите и икономическите задължения,

на които ежедневно е необходимо да се обръща внимание, за да намерят своето разрешение. Няколко дни след признаване на независимостта, правителството на Демократическата партия, трябва да разрешава един твърде наболял вековен въпрос. Става дума за режима на капитулациите, но какво всъщност представлява и толкова ли се оказва вреден за българската страна, че да се иска неговото отпадане?

Накратко, ако трябва да припомним главната тежест, според Берлинския договор е прехвърлянето на особенния режим на капитулациите върху България. На практика това означава, че всички улеснения за чужденци и чужди инвестиции, юридически режим, заемна политика и митнически и тарифни условия, потвърдени от Турция през XIX век, са задължителни и за българската държавна територия. България няма също така право на самостоятелни легации, чуждите представители имат статут на дипломатически агенти, както и нейните. Тя не може да сключва договори, конвенции, заеми без посредничеството на Високата порта. Не е позволено и екстернирането на чужденец, но Стамболов прави това през 1891 г., с журналиста на френската агенция „Хавас“ и английския вестник „Таймс“ Гастон Шадурн.² Страната не се третира като равнопоставена и не □ е позволено да сключ-

ва „самостоятелни търговски договори“, да реализира „самостоятелна стопанска политика“. Трябва да не се забравя, че скромно разчупване на леда, прави правителството именно на Стефан Стамболов. През 1887 г. той застава зад един законопроект „Законопроект за сключване на търговски договори на Княжеството с всички държави, които би пожелали това“. Той е приет от Народното събрание и е утвърден с Указ 9 от 17 декември 1887 г. Формулировката „с всички държави, които би пожелали това“ по всяка вероятност не е издържана юридически и дипломатически, затова отзвукът е категорични протести от Османската империя и западноевропейските държави. Въпреки всичко, първите официални резултати са направени в 1890 г., когато се подписва търговски договор с Австро-Унгария.³ Цялата дейност на българската държава е насочена към обезсилване или ограничаване на капитулационния режим. На втората мирна конференция в Хага през 1907 г. България взема участие и е третирана като суверенна държава. Това отразява в значителна степен фактическото и международно състояние. Капитулационният режим облагодетелства и държави като Холандия, Испания, Гърция и това допълнително накърнява националното чувство на българите в емоционален план.⁴ Най-тежкото на капитулациите е, че

ИСТОРИЯ

България не може свободно да определя данъци, мита без разлика за всички, които живеят в страната. За всяко увеличение, трябва да се иска от Силите надлежното одобрение, което често и не се дава.⁵ Това тежко наследство от османското владичество е резултат от недоверието на Великите сили към институциите на България, макар последната вече да се е оформила като модерна и правова държава.⁶

Изобщо, може да се каже, че колкото и остри да са противоречията между шестте Велики сили (през разглеждания период вече оформени, като Антантата и Тройния съюз), се наблюдава едно тяхно единомислие за точното изпълнение на отдавна сключените неравноправни договори. Това е така, защото от столетия те се радват на неприкосновеност и при извършено престъпление, представителите им не могат да бъдат задържани от местните власти, без предварително уведомление на съответното консулство. Те подлежат на съдебна отговорност, но прехвърлени в своите държави.⁷

През своя мандат софийския кабинет на А. Малинов работи неуморно, като продължително време прави опити за успешното премахване на отвратителните капитулации, този интернационален сервитут, унижаващ България. Като има пред себе си споменатия по-горе исторически

наследствен опит, външният министър ген. С. Паприков на 24 април (7 май) 1909 г. със специална нота под №2677 до пълномощните министри на Великите сили в София, пледира тезата на България. Счита се, че капитулационният режим е премахнат *ipso facto* и в отношенията с чужденците се прилагат българските закони. Това предизвиква тревога в Англия и Франция.⁸ Министърът изисква премахване на капитулационния режим по конкретно чл.8 и чл.20 ° от Берлинския договор “като несъвместим с новия политически строй в страната”.⁹ Ето и по-голямата част от този интригуващ исторически документ: „Господин Министре, през време на създаването на българската държава Великите сили, подписали Берлинския договор са мислили, че са длъжни да разпространят върху новото княжество имунитетите и привилегиите на чуждите поданици, също тъй и правата на консулска юрисдикция, такива каквито са били установени от режима на капитулациите в турската империя. Поддържането по отношение на България на този изключителен режим се обяснява в тази епоха не само с несъвършенството на политическа и съдебна организация на Княжеството, което току-що бе създадено, но още от уважение към Турция, дето това фаворизирано отнасяне спрямо чуждите поданици, продължаваше да същест-

вува всякога. При все това, в продължение на 30 години на един автономен живот и разни политически етапи, които прекарала България, благодарение на една прогресивна и непрекъсната трансформация, е сполучила да си създаде политическа организация и законодателство, които съставляват гаранция за справедливото развитие на правосъдието, както за своите собствени поданици, тъй също за чуждите поданици. Така, прочее първите причини, които са направили да се въведе капитулационният режим в България, са изчезнали и би било мъчно да се призове какъвто и да било мотив, за да се оправдае за в бъдеще запазването на последните признаци на един режим вече неформално отменен. Търговските договори и различните конвенции, които е сключила България и великите държави и които са донесли значителни изменения в режима на капитулациите, доказват това. Освен това, симпатиите, които великите държави са засвидетелствували към България, през време извършването на Търновския акт и услужливостта, която те проявиха, за да се признае нейната независимост, идат да покажат несъвместимостта на продължаването на един подобен режим с духа на международното право и модерната концепция за суверенитета... Като се ползвам от гореизложените съображения и като се

надявам, че Ваше превъзходителство ще благоволи да признае в това отношение основателността им, имам честта да Ви моля, Господине министре, да благоволите да предложите Вашата добра услуга при Вашето Високо правителство, щото то да благоволи да се съгласи, щото системата на капитулациите, каквато съществува в България, да бъде окончателно унищожена..."¹¹

След този ход българското правителство се заема сериозно и в продължение на 2 месеца в министерството се изработват три проекта, а именно: проект за конвенция за екстрадиция, проект за консулска конвенция и един проект на конвенция за взаимна съдебна помощ (convention d'assistance judiciaire). На 17 юни 1909 г. българския външен министър изпраща допълнително окръжно до българската легация в Лондон, за да даде пояснителни инструкции на Панчо Хаджи-Мишев, за поведението му във Форин офис при бъдещите преговори за премахване режима на капитулациите.¹²

В изпълнение на предписанията на София от 17 юни 1909 г. под №4126, пълномощният министър във Великобритания информира ген. Паприков, че е направил необходимото. На 24 юни 1909 г. с нота под №447, представя на сър Едуард Грей трите български проектоконвенции, които имат за цел да премахнат капитула-

ИСТОРИЯ

циите в България. В личната среща в английското външно министерство Хаджи-Мишев, изказва желанието на България преговорите да се извършат в София, тъй като почти едновременно трябва да се водят и с другите Велики сили. Грей в отговор заявява, че ще отговори на въпроса, но преди това трябвало да вземе мнението на Министерството на търговията и Министерството на вътрешните работи. Първото що се отнася до търговския договор, а последното за договора по екстрадициите. Сър Едуард добавя, че по принцип те нямат нищо против отменянето на капитулациите в България, но въпросът сега се изучавал. Той си взема бележка от желанието на българското правителство да се водят в София преговорите по сключването на трите договора и се надява, че ще може да удовлетвори това.¹³ Естествено е столицата да е център на диалога, защото България е най-заинтересувана в случая.

След това първоначално “опипване на почвата” българския пълномощен министър в Лондон, продължава настойчиво да търси по-подробното изясняване на английската позиция. Интересно е събеседването му със сър Чарлз Хардинг (заместник външен министър) около 10 юли (23) 1909 г. В него дипломатът не скрива неприятното впечатление в София, което е вследствие на нота от британския пълномощен министър

в България Максфелд де Карденал Финдли. Българското правителство ни най-малко и то от страна на Британия, не предполага, че ще започнат мъчнотии с удължаване преговорите по отменянето на капитулационния режим. Хардинг прекъсва госта си и заявява категорично, че те не са имали намерение да протакат. Опитният Хаджи-Мишев умело го контрира, че това е непонятно, тъй като английското правителство поставя отмяната на сегашния режим в зависимост от предварително сключване на търговски договор. Между другото, Великобритания и България имат наличие на такъв договор, който даже е в сила за още 2 години т.е. до 1911 г. Видял, че диалогът навлиза в по-големи специфики на материята, сър Хардинг се извинява с незнание и препраща любезно Хаджи-Мишев към помощника си сър Луис Малет. Последният приема веднага в своя кабинет българския дипломат и се впуска в дълги обяснения. Според него Англия досега не е сключвала никога с друга държава специална консулска конвенция. Малет съжалява, че г-н Финдли не е дал подробни обяснения, а е оставил София под впечатлението, че въпросът ще се забави. Напротив, английското правителство е много симпатично разположено спрямо българското желание да се премахнат капитулациите час по-скоро. За да се уреди обаче въпросът и капи-

тулациите да се премахнат веднага, окончателното мнение (решение) на кабинета на Хърбърт Аскуит поставя условието да се сключи нов търговски договор. Хаджи-Мишев благодари за уточняващите сведения, но заключава, че приемането на английското предложение ще означава, че освен с Англия, трябва да се заловим със сключването на нови договори и с другите държави. Това няма да се окаже изгодно и ще е в ущърб на българските интереси. Малко по-късно лондонският министър се среща случайно и говори със сър Дж. Бюкяньн. Последният пристига в Лондон от Хага, за да получи от английския крал ордена “Св. Михаил и Св. Георги”. В импровизираната беседа по коридорите на английските институции Бюкяньн, като добър приятел и познавач на нещата на Балканите и в Близкия Изток дава следния съвет. Според него обезателно трябва да се продължи сега действащият между Англия и България търговски договор, който бил много добър за английските интереси.^{□14} Ген. Паприков е уведомен своевременно за това развитие на ситуацията. Изминава почти месец, но все пак на 26 август 1909 г. сър Малет, проявява интерес за това как вървят работите в България. В отсъствието на Хаджи-Мишев във Форин офис се явява П. Бъчваров – шарже д’афер и секретар на българската легация. Той приятелски обяс-

нява на Малет, че независима България се радва на спокойствие и се предава на култура, индустрия и търговия. Страната се подготвя скоро да отпразнува една година от обявяването на независимостта си. Съответно Малет се връща на открития болен въпрос, като резюмира, че преговорите за капитулациите и сключването на разни конвенции и договори са вече представени на вниманието на министерствата, прогресират бързо и добре. Той се надява и скоро време да се стигне до положителен и добър краен резултат.^{□15} На всички обаче в София става ясно, че въпреки тези оптимистични прогнози, политическите отношения по дискусияния въпрос не вървят съвсем гладко.

Българското правителство за определен период от време трябва да отдели внимание и на други въпроси от вътрешно и външно естество. Такива са: тежкото положение на сънародниците му в Македония и Одринска Тракия, останали в рамките на европейската част на Османската империя; затруднения на Българската Народна Банка, фиска и необходимостта от нов държавен заем, по който се водят преговори в края на 1909 и началото на 1910 г.; отношенията със Сърбия и Гърция и първи опити за преговори за разбирателство и създаване на общ балкански фронт; – обществен натиск за съдене министрите от кабинетите на експремиерите ген. Рачо

ИСТОРИЯ

Петров, Димитър Петков и д-р Петър Гудев; искания за свикване на Велико Народно събрание за приемане на някои изменения на Конституцията, наложени от Търновския акт и живота; т. нар. Русенска случка.¹⁶ Затова за известен период, а и поради липса на напредък, въпросът по преговорите с правителството на Великобритания за отмяна режима на капитулациите се замразява.

През есента на 1909 г. отново се забелязва известна динамика по случая с капитулациите. Хаджи-Мишев все още продължава да се “бори” с английските чиновници и бюрокрасти във Форин офис. Те го препращат, като в един тенис мач на кортовете на Уимбълдън, по коридорите на своите ведомства, към различни началници на отдели, подотдели и т.н. Тук може да се направи една интересна асоциация. През дългите години на контакти на Британската империя с Ориента и Османската империя, до известна степен служителите във външното министерство овладяват методите, похватите на региона, с който са в досег. Това са: манкиране, вежливост, уклончивост, умишлено и целенасочено провлачване, даване на обещания, които после не се спазват и др. След редица трудности, пълномощният министър се среща на 30 октомври 1909 г. с конкретния човек, който му е нужен. Това е директорът на Търговския отдел на Фо-

рин офис г-н Лоу (Low), който е осведомен, че по заповед на българския кабинет, събеседникът му е изпратил в английското външно министерство три проектоконвенции: консулска, за съдебна помощ и за екстрадициите. В отговор на поднесеното съобщение, Лоу обяснява, че досега те са получили от г-н Карденал Финдли само един контрапроект за екстрадициите. За съдебната помощ не става въобще дума, а консулската конвенция се слага в свързка със сключване на нов търговски договор между Великобритания и България. Хаджи-Мишев полага усилия да изкопчи от дребния чиновник отговор защо се бави благоприятното разрешение на въпроса за отменяне на капитулациите. Лоу обяснява, че се занимава изключително с търговски договори и понеже българският проект за консулска конвенция бил свързан с търговския договор с Англия, се занимавал и с този въпрос. Що се отнася до другите две конвенции, той не би могъл да осветли положението. Чиновникът от Форин офис стеснява естеството на материята, върху която протича разговорът, позовавайки се на своята некомпетентност. Българският министър предлага консулската конвенция да се вмести в една прибавка (*annexe*), към сега действащия търговски договор между двете страни. За ускорение на работата, тя може да се изготви от английска

страна. Отговорът на Лоу е, че това е лесно да се направи и те нямат нищо против този *modus procedenti*. Преди това да стане, българската страна трябва да приеме английското условие по отношение осигуряването на търговията им. Лоу предвижда това да стане като им предоставим клауза за най-облагоприятствана страна и то за един дълъг период. Английският министър в София Финдли е наточен да представи на управляващите това условие, но още няма отговор, заключава Лоу. Министерският съвет не е разбрал тази неясна формулировка на предявеното английско условие и че той си е опитвал да си го изясни, казва Хаджи-Мишев. От по-предни разговори пълномощният министър е останал с впечатление, че Великобритания се стреми да продължи досегашните си облаги, като увеличи срока на търговския договор за още пет години, след изтичане срока на настоящия договор. Но това е неудобно за България. Лоу отвърща приятелски, че английската страна няма да настоява непременно да сключи нов търговски договор. Това неудобство в отношенията, според служителя на Форин офис може да се предотврати, ако България предостави една писмена декларация. Тя трябва да се изразява в задължението да осигурим “*la clause de la nation la plus favorisce*” (статут на най-облагодетелствана страна) за в бъдеще.

Лоу определя този статут да бъде, ако не за вечни времена, то поне за един период от най-малко 50 години. За Хаджи-Мишев последните фрази на събеседника му са абсолютно неприемливи, защото едно стеснение на суверенитета на Царството ще бъде заменено с друго още по-голямо стеснение.

Предложението на английския чиновник (представляващ Великобритания) иска да отнеме на България автономията на митническите тарифи, която се счита вече за извоювана след сключване на първите търговски договори. Българският дипломат е признателен, че му се дава възможност да се осведоми, а оттам и да информира по-добре българското правителство за английската гледна точка по този плаващ въпрос. Още веднъж Лоу подчертава, че с това английско условие Британската империя не иска да ограничи суверенитета ни, но Хаджи-Мишев е непреклонен. Така определено ще ни вържат ръцете за период от 50 години. Лоу не се впечатлява много, и дори прибавя нагло, че по силата на капитулациите те имат гарантирана клауза за вечни времена. Така че, ако след изтичане срока на досега действащия търговски договор между Англия и България не се съгласим да го подновим или сключим нов, те имат *de jure*, правото да изискват тази клауза за тяхната търговия. В тази про-

ИСТОРИЯ

дължителна беседа, лондонският представител за пореден път се мъчи да парира и оспорва, като се позовава, че отдавна София се е отърсила по отношение на митническата автономия от всички стеснителни правата □ задължения. Въпросът, който вълнува дипломата е, ако правителството на Малинов приеме поставеното условие, ще бъде ли решен без забавяне капитулационният въпрос. И дали ще има и други условия за предявяване. Лоу е на ниво и продължава “издевателството” над събеседника си, че с това няма може би да се изчерпят всички условия за премахване на капитулациите. Спрямо конвенцията за взаимна съдебна помощ Лоу дава надежда. От известно време насам английската Върховна Съдебна Палата (English High Court) е възприела принципа за даване ход на изпратените по дипломатически ред съдебни поръчки, но само за граждански и търговски процеси. (т.е. без да се чака сключване на специален договор, може да се изпращат до английската страна съдебни поръчки за изпълнение). Общо взето проличава циничният егоизъм и интерес на Англия, които имат резерви и постепенно си разкриват картите. Те не искат да губят прибързано това, което им е гарантирано и са постигнали през времето. В своя рапорт до правителството в България Хаджи-Мишев съветва да се узнае в Белград от на-

шите съседи дали при отменяне там на режима на капитулациите в 1881-1882 г. сърбите е трябвало да приемат подобни условия. Като последица от лошо стеклия се разговор, дипломатът допуска дори възможността от започване на митническа война с Великобритания.¹⁷

Упоритата съпротива на Великобритания не отчайва българската страна да върви по пътя, който е набелязала. През това време външното министерство, прави успешен пробив по въпроса за отменяне режима на капитулациите с другите държави. Първата страна, която без всякакви резерви се съгласява да се откаже от капитулациите, е Австро-Унгария, а след нея е Италия.¹⁸ С Рим се подписва консулска конвенция, която влиза в сила, без всякакви уговорки на 25 февруари 1910 г., като пълномощният министър в Лондон е информиран за този успех. В резултат на по-горните факти Хаджи-Мишев лансира на ген. Паприков в рапорт от 16 март 1910 г. идеята, че може би е дошъл моментът да се направят постъпки от политически характер, пред сър Грей. Целта ще бъде да се постареем да отклоним британските последни неприемливи предложения.

През този период на взаимоотношения с Англия пълномощният министър Хаджи-Мишев, отстъпва мястото си на изпратения от София нов извънреден пратеник. Следващият ми-

нистър, оглавяващ Българската легация, е Димитър Цоков. Тази ротация на българските представители е обусловена от партийни, вътрешни и външни политически съображения. В периода на смяната Никифоров се грижи за българските дела в Англия, като докладва своевременно на министър-председателя. Така от него се разбира на 3 (16) септември 1910 г., че сър Грей с писмено уведомление информира българската страна, че “назначението на господин Цоков, за български пълномощен министър е твърде приятно на Негово Величество английския крал”.¹⁹

След период на изчакване и липса на достатъчно ясни индикации, които да удовлетворят българската страна, министър-председателят А. Малинов втвърдява тона. Преценява се, че само така може да се раздвижи безоблачното състояние в което се намират английските кръгове и другите Велики сили. Като се доверява на съветите на Хаджи-Мишев за политически натиск, на 13 октомври 1910 г. Малинов изпраща инструкции до българските пълномощни министри при Великите сили. В тях се посочва, че въпросът е назрял и не търпи повече отлагания и че въпреки многократните уверения от всички страни, досега няма конкретни контрапроекти на българските. Политическата резолюция, която дава министър-председателят е, че ако капитулационният

режим не се премахне окончателно в Царство България, те трябва да заявят, че е твърде вероятно София да денонсира търговските договори, след изтичане на сроковете им. Управляващият легацията Никифоров, като си взема бележка от по-горе казаното, се активизира и издейства среща с новия заместник външен министър Артър Никълсън. Една от задачите е да го осведоми за последните политически решения на България. Срещата става на 22 октомври 1910 г. и от Великобритания се иска най-накрая да благоволи и да не отказва да даде своето съгласие за вдигане на капитулационния режим. Сър Никълсън отговаря, че ще информира сър Едуард, който в момента отсъства от външното министерство и тогава ще се произнесат. Преди разговора, Никифоров се среща с чиновника от министерството – секретаря Максвел (Maxwell). Повтаря се за кой ли път редовното позоваване на непознаването на материята, но все пак Максвел изказва пожеланието, че ще се запознае и ще информират Българската легация по-късно. Смътното обещание не обезсърчава шарже д’афера и той прави посещение и на частния секретар на Грей – сър Уилям Тирел (1866-1947), с молба да се застъпи пред шефа си по българския въпрос, който вълнува понастоящем. Тирел обещава съдействие.²⁰

През време на управлението на Де-

ИСТОРИЯ

мократическата партия, Александър Малинов и екипът му не успяват да разрешат въпроса с премахване режима на капитулациите. Те продължават да висят като тежест за развиващата се през второто десетилетие на XX век българска икономика. Разгледани през политическата призма, те стесняват суверенитета, който се оказва не така пълен. Стремещт на правителството да завърши окончателното еманципиране на нацията не отбелязва голям напредък. Това става година по-късно във войните за обединение 1912-1913 г. Българската страна не може, въпреки своето най-голямо желание и усилена работа, да промени позицията на английските управляващи кръгове в своя полза.

След 16 март 1911 г. властта поема новото коалиционно правителство Гешов-Данев. На него предстои да продължи борбата по този важен пункт на външната политика, както и още по-голямото подобряване на отношенията с Великобритания. В своите първи дни и месеци правителството на Иван Ев. Гешов се опитва да представи и разясни своите намерения пред представителите на чуждите държави в София. Основният приоритет е да не се дава никакъв повод да се обвинява България в желанието да наруши мира и статуквото на Балканския полуостров, а това ще зависи от съседа □ Османската

империя. България иска да установи добросъседски и приятелски отношения с последната. Друг важен въпрос, който си поставя кабинетът е за унищожение режима на капитулациите. Гешов донякъде се хвали и си приписва по-предишни заслуги, че именно той преди 15 години, като финансов министър е поставил основата с подписването на търговски договор с Австро-Унгария. С това Гешов изразява своето желание “да увенчая това свое дело сега, в битността ми на министър на външните работи”. Представителите на Великите сили в България са помолени да му улеснят задачата. Гешов се радва при срещата си, че чува от тях, че само известни техни рекламации пречат за постигането на толкова желаната в София цел. Всички тези факти са предадени на 31 март 1911 г., чрез окръжно до българските пълномощни министри при Великите сили – Русия, Германия, Франция, Италия и Австро-Унгария. Прави впечатление, че в списъка отсъства името на Британия. Явно личи, че за ситуацията там премиерът има данни, а може да се каже, че има известни сантименти, като английски възпитаник.²¹ За съжаление информацията идваща от Лондон не е никак задоволителна. Управляващият легацията В. Краварев (в отсъствието на титуляра Д. Цоков) с поверителен рапорт, докладва за състоянието към дата 8

април 1911 г. на министър-председателя Гешов.²² Съгласно последното поверително предписание на бившия премиер Малинов от 13 октомври 1910 г. под №1623 Никифоров прави нужните постъпки пред английското правителство (писмено и устно) за отменяне на капитулационния режим. След визита при А. Никълсън, на 22 октомври 1910 г. България трябва да чака отговора, след като се проучи обстойно положението. Като резултат от последната българска дипломатическа постъпка, след няколко месечно забавяне, сър Ед. Грей изпраща нота. В съдържанието ѝ влиза напомняне, че правителството на Негово Величество краля е регистрирало много случаи на недоволство от начина, по който са третирани търговските интереси на Великобритания в България. Британецът рязко съобщава, че докато разните въпроси, по-които английското правителство смята да има законно основание за оплакване, не се уредят в задоволителен за него смисъл, не ще бъде възможно да поддържа идеята за премахване на капитулациите. Тази нота, според Краварев, е придружена от един меморандум, в който накратко са изложени спорните въпроси. Отново на българския дипломат е заявено, че когато последните бъдат решени в задоволителен смисъл, кралското правителство ще погледне благоприятно на искането

на България. Това вдигане ще трябва да почива, според сър Едуард, на сключването на търговска и екстрадиционна конвенции, стига и другите Сили участници в капитулациите да дадат съгласието си.²³

Втвърдяването на английската дипломация може да е следствие повишаването на тона на Малиновото правителство, което не прави много компромиси и отстъпки в своето управление. Това най-добре се вижда от провала на руско-българските преговори в Санкт Петербург от февруари 1910 г., а и от паралелните преговори с Гърция и Сърбия, за евентуално балканско сближение. Съществената причина обаче според нас трябва да се търси главно в Англия и нейното нежелание да пропусне своите интереси и облаги, които е получила през вековете. Британците никак не са свикнали да отстъпват на малки страни, още повече като България. Във Форин офис са особено чувствителни и следят постоянно за имиджа на империята. Още повече на фона на противоборството между двата силови блока на Антантата и Тройния съюз, всяка отстъпка, пък била тя и най-незначителната, може да се изтълкува като слабост. На българската страна на 4 юни 1911 г. (Цоков до Гешов, рапорт под № 272) са предявени някои обвинения. Димитър Цоков рапортува в допълнение до София, че външният министър Грей с нота от 13 юни

ИСТОРИЯ

(н. ст.) 1911 г. под № 20434, съобщава, че тържната комисия при Министерството на обществените сгради е взела едно нелегално и несправедливо отношение. Това се отнася до английските търговци Уолтън, Гуди и Грипс (Messrs Walton, Goody and Gripps) по отношение на изработката и доставката на мраморни колони, тронове, бронз на катедралния храм “Св. Александър Невски” в София. Решението според англичаните е в противоречие с параграф 6 от чл. 38 на българския закон за обществените предприятия и, като санкционирано от Министерския съвет, било неотменимо. Забелязват се груби форми на намеса на Форин офис във вътрешните работи на България, в опити да лобира за интересите на английския капитализъм. Дали това действие е предприето от наличието на частен или държавен интерес в името на британската страна, не може да се каже с точност, но това е силен шок за българските управляващи. На Цоков е обърнато внимание от сър Грей, който изказва съжаленията си, гдето българското правителство дава нови доказателства за лошо третиране на търговските интереси на английските поданици. Англия държи на своята позиция, а министърът се опасява от повдигане на въпроса даже в Английския парламент.²⁴ На общия фон на балканските трудности, с които Гешов трябва да се справя

– влошаване на българо-турските отношения; натиск от страна на ВМОРО и бежанците над правителството да предприеме мерки за населението извън българските предели; натиск от Силите София да не пуска чети на ВМОРО; натиск от българското общество, опозиция и преса; демографско намаляване на българите в размирната Македония, следствие политиката на Високата порта; страхът на Фердинанд и династията му от покушение;²⁵ албански въстания 1911-1912 г., се струпват и тези затруднения в българско-английските преговори по въпроса за режима на капитулациите. Министър-председателят се ангажира за разрешение на спорните въпроси посочени от Лондон, но така и не се стига до напредък, тъй като трудно се преобръща вече изградената английска позиция. Следва поредната нота на ръководителя на външната политика под № 22256 от 16 юни 1911 г. за отказа на английското правителство за отменяне на капитулационния режим в България. (Цоков до Гешов от 24 юни 1911 г., рапорт под № 290)²⁶ Приложено пълномощния министър в Англия изпраща и текста на нотата на Грей под № 21256/11 от 16 юни 1911 г. (Краварев, като секретар потвърждава верността на нотата.)²⁷ С това приключва диалогът за 1911 г., като в следващата година България възлага определени нови надежди.

В началото на 1912 г. пробългарските настроения във Великобритания остават значими. Регионалната балканска и европейска обстановка е доста напрегната и войната вече се обсъжда като вариант в столиците на балканските държави. Проектът за създаването на Балкански съюз е в пълен ход. На политическата и дипломатическата сцена излиза Михаил Маджаров (1854-1944), който на 1 февруари 1912 г., като доверено лице на премиера Гешов, е назначен за пълномощен министър във Великобритания. С този ход Гешов цели да увлече в своите балкански проекти и Лондон, тъй като става ясно, че за да се гарантира успех в една бъдеща война, трябва да се обезпечи с подкрепата на повече Велики сили. Лично цар Фердинанд е настроен положително, като чрез финансовия министър Теодор Теодоров (1859-1924) дава напътствия: “Би трябвало да се усили нашата дипломатическа дейност. Англия е съюзник на Франция и ще играе важна роля в събитията на Изток”.²⁸ Назначението се посреща благосклонно от Форин офис, а с него България отдава голямо значение на добрите взаимоотношения с Великобритания (въпреки неуспеха до тук с въпроса за капитулациите б.а.). Като пълномощен министър Маджаров общува с всички представители на Великите сили в Лондон, среща се на аудиенции и с крал Джордж V.

Пряката му работа, обаче е свързана с контакти най-вече със сър Едуард Грей по коридорите на импозантната сграда на Форин офис. Въобще, в Англия и България се забелязва тенденция, на силна заинтересованост от политическите проблеми. Оказва се, че и Маджаров не може да оправдае така пълно българските надежди. Той гарантира по-благосклонно отношение на Великобритания към България в навечерието и по времето на избухналата Балканска война. По отмяната на режима на капитулациите за съжаление и опитният дипломат, владеещ перфектно английски, не постига успех. Още в началото на Маджаров е обещано от сър Едуард, че винаги ще бъде приеман и изслушван, когато става дума за събитията от Балканите и Близкия Изток. На проведената опознавателна среща българският министър е представен на сър У. Тирел и по-специално на сър Л. Малет, отговарящ за блискоизточните въпроси. Пред Маджаров е загатнато от последния за преговорите, които се водят в София, въпреки че с една-две ноти (както се видя по-горе), английското правителство декларира своя отказ за отмяна на капитулациите. Потвърдено е и че чиновникът Лоу продължава своята работа. Българският пълномощен министър е на мнение, че трябва да се свърши най-после с тия преговори и се учудва как досе-

ИСТОРИЯ

га само Англия се съпротивлява за унищожение на капитулациите. Те по-никакъв начин не трябва да се обвързват с някакви дребни търговски недоразумения. Маджаров информира премиера Гешов и завършва доклада си, че ще се помъчи да разреши за последно въпроса по отмяната на режима на капитулациите. Препоръката към българския кабинет е да не бъде толкова неотстъпчив по въпросите, които не увреждат търговските интереси и държавното съкровище на България.²⁹ Допълнително на 8 април 1912 г. Гешов в частно писмо до Маджаров предава, че е имал среща с Хенри Бакс Айрънсайд, пълномощен министър в София. Сър Хенри е така любезен да каже на Гешов, че ще се сложи под разпореждане на лондонския ни представител, след като пристигне в Лондон, за да се уреди така отлагания и болен капитулационен въпрос, притесняващ двете страни.³⁰ Последното пожелание се оказва отново само думи без съдържание.

В заключение трябва да отбележим, че въпреки настойчивостта на българската дипломация, въпросът с отмяната на режима на капитулациите от Великобритания не се осъществява. Лондон брани привилегиите, които е извоювал по силата на обстоятелствата. С избухването на Балканските войни през 1912-1913 г. и последвалата я година по-късно Първа световна

война, проблемът с капитулациите съвсем минава на заден план и не се разрешава. Все пак Царство България прави известен пробив, но сред другите Велики сили – Австро-Унгария, Италия, Русия, Франция. Ако направим една асоциация, подобно е положението и в българската съседка – Османската империя, която също до световната война не постига успех на заплетения капитулационен въпрос.

Използвана литература:

(Endnotes)

¹ **Стателова, Е. Попов, Р. Танкова, В.** История на българската дипломация 1879-1913, С., 1994 г. с. 405

² **Марков, Г.** Нашумелите международни афери на Третото българско царство, С., 1998 г. с.29; **Пантев, А.** Години на демокрация?, С., 1992 г., с. 119

³ **Радев, Ив.** Моят Стефан Стамболов, В.Т., 1999 г., с.34-35

⁴ **Пантев, А.** Години на демокрация?, С., 1992 г., с. 119-120

⁵ **Станев, Н.** История на нова България 1878-1941, С., 1992 г., с.114-116

⁶ **Крачунов, Кр.** Външната политика на България (кабинета Малинов 1908-1911), С., 1931 г., с. 84

⁷ **Марков, Г.** Нашумелите международни афери на Третото българско царство, С., 1998 г. с.28

- ⁸ **Дамянов, С.** България във френската политика 1878-1918, С., 1985 г., с.315-316
- ⁹ **Стоянов, Ив. Плетньов, Г.** Планове и програми в национално-освободителното движение през Възраждането (сборник документи) В. Т., 1994 г., с.192-203
- ¹⁰ **Стателова, Е. Попов, Р. Танкова, В.** История на българската дипломатия 1879-1913, С.,1994 г. с. 405
- ¹¹ **Крачунов, Кр.** Външната политика на България (кабинета Малинов 1908-1911), С.,1931г.,с.84-86; ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е.301 л.2
- ¹² ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 301, л.3-4
- ¹³ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 303, л.10, л. гр., л.11
- ¹⁴ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2 а. е. 303, л.13-15л.,гр.
- ¹⁵ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 308, л.4
- ¹⁶ **Малинов, А.** Странички от нашата нова политическа история, С., 1938 г.,с. 139, 141-142, 154-155
- ¹⁷ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 302, л.1-4 л.,гр.
- ¹⁸ **Жебокрицки, В.А.** България на кануне Балканских войн 1912-1913 гг., Киев, 1960, с. 136-137
- ¹⁹ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 834, л.4 л.,гр.
- ²⁰ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 302, л.43-46 л., гр.
- ²¹ ЦДА, Ф.176 К, оп.2, а. е. 302, л.48 л.,гр.
- ²² ЦДА, Ф.176 К, оп.2, а. е. 302, л.59 л., гр.
- ²³ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 302, л.59,59 гр.
- ²⁴ ЦДА, Ф. 176 К. оп.2, а. е. 982, л.11,11гр.
- ²⁵ **Констант, Ст.** Фердинанд лисцата, С., 1992 г., с.280-282
- ²⁶ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 302, л.50
- ²⁷ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 302, л.51
- ²⁸ **Велев, Ив.** България и въпросът за проливите в Британската външна политика през 1912 г., ВИСб.,1985, кн.6, с.145
- ²⁹ ЦДА, Ф. 176 К, оп.2, а. е. 1242, л.3, 3гр., 4
- ³⁰ **Маджаров, М.** Дипломатическа подготовка на нашите войни (извори и документи), С.,1998 г., с. 43.

Постумен трансилвански троен грош на Стефан Бочкай от София

Автор: Любомир Василев

В пловдивска частна колекция се съхранява една много рядка сребърна европейска монета от началото на XVII в. – 3 гроша на Княжество Трансилвания, отсечена след смъртта на владетеля му – княз Стефан Бочкай (1605-1606) през 1607 г. Постумна, т.е. посмъртна емисия. Монетата произхожда от територията на днешна София, като по съществуващото си тя е единична находка. Пробит екземпляр, поради по-късната му употреба с вторична функция за накитни цели.

Обстоятелството, че монетата е продупчена е индикация, че по времето, когато е била загубена, тя вече не е изпълнявала качеството си на редовно платежно средство. Следователно, може да се смята, че тя е „пристигнала“ и попаднала в София, в значително по-късно време от това на нейното отсичане и емитиране.

Монетите на Княжество Трансилвания се срещат много рядко на територията на Съвременна

България. Това се дължи главно на факта, че в международните си разплащания през епохата XVI-XVII в. тази унгарска квазидържава е предпочитала да използва холандските лъовенталери, вместо собствените си парични знаци (Кръстев 2015, 226-227).

Постумните, т.е. посмъртните сребърни монети на княз Стефан Бочкай (1605-1606), отсечени непосредствено след смъртта му на 29 декември 1606 г., и носещи емисионната година 1607-ма (такава, каквато е и нашата монета – троен грош, обект на разглеждане в случая, б.а. – Л.В.) са много редки, тъй като са били пуснати в обращение в самия край на 1606 г. След смъртта на въпросния владетел обаче, неговите наследници правят опити да ги изтеглят от паричния оборот и от така събрания от тях метален материал, съответно да насекат от него нови парични знаци, само че в този случай вече с надписи, обозначаващи съответно техните имена и титулатури. В резултат на

това усилено изтегляне от обращение на сребърните монети с номинал от 3 гроша и с емисия 1607 г., повечето от тях са били събрани, унищожени и претопени, в резултат на което оцелелите до днес екземпляри от същия тип са голяма нумизматична рядкост. Разбира се, някои от тези монети са „напуснали“ държавата и мястото, където са били отсечени и емитирани, в резултат на което са намерени в земи извън пределите на тогавашна Трансилвания. Такава е и нашата монета, обект на разглеждане в случая, открита в днешна София и съответно на територията на България.

От името на Стефан Бочкай са известни и други два типа монети с номинал 3 гроша, съответно с емисии дори(!) годините 1608 и 1609 г. (!!!), които също са много редки, но и за които също така се смята, че това са всъщност пропагандни монети, с националистически подбуди, издавани и емитирани в доста по-късно време – средата на XVII в. или началото на XVIII в. Въпросните тройни грошове, носещи върху себе си годините 1608-ма и 1609-та се отличават с груб, схематичен стил и небрежни изображения, което кара изследователите, занимаващи се с въпросната проблематика, да смятат, че това са всъщност произведения в значително по-късно време имитации. Изказано е

и мнението, че този интересен тип монети са с открита антихабсбургска насоченост, тъй като по онова време трансилванските унгарци воюват с Хабсбургската империя, за да запазят тази част от земите на някогашната Унгария, под формата на свободна и независима държава.

Характеристиките и описанието на посмъртния трансилвански троен грош от 1607г., намерен на територията на съвременната ни столица – София, са дословно следните:

Княжество Трансилвания, Стефан Бочкай (1605-1606), 3 гроша, сребро с емисионна дата 1607 г. Постумна, т.е. посмъртна емисия. Екземпляр от единична находка, с местонамиране София. Сравнително добре запазен и съхранен екземпляр, но за съжаление пробит. С леко неправилна и бобовидна форма и размери – 22/19мм. Тегло на самата монета – 2,27гр.

Лице/аверс: Бюст на княз Стефан Бочкай надясно и надпис около него – STEPH D G HVNT...

Опако/реверс: III GROS ARG TRIP REGN HVNGAR 1607.

Под римската цифра – „III“, т.е „3“ – три герба. Монетарница – град Нагибания (днес на територията на Република Румъния, б.а. – Л.В.).

Находката на сребърния рядък трансилвански троен грош, който разгледахме и коментирахме

ИСТОРИЯ

в редовете по-горе, увеличава известните досега находки на монети, сечени от Княжество Трансилвания открити и досега намерени на територията на България, с още един екземпляр. Същевременно с това въпросната находка ни предоставя и нови сведения за състоянието на парично-монетните процеси, протичали на територията на София през XVII в.

Литература и източници:

Кръстев 2015: К.Кръстев – „Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в периода 1585-1648

г. **(по нумизматични данни)**“, университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, Шумен, **2015** г.

Относно монетите на Стефан Бочкай, с емисии съответно 1608 и 1609 г. – виж: <https://eremshop.hu/bocskai-istvan-1604-1606.html> (**12.07.2019** г., 12:34 ч.) и показаните там екземпляри.